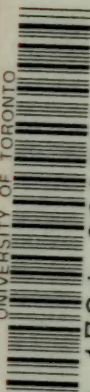

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00670377 1

Sadananda, Vyasa
Advaitasiddhisiddhantasarah

B
132
A3
M4828
1903
fasc.3

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

LECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः ।

पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृत-
व्याख्यासमलङ्कृतश्च ।

ADVAITA-SIDDHI-SIDDHÂNTA-SÂRA,

An abstract of Advaita Sidhi,

BY

PANDIT SRÎ SADÂNANDA VYÂSA,

WITH A COMMENTARY BY THE SAME AUTHOR.

Edited and annotated by

PANDIT LAKSHMANA ÂSTRÎ DRÂVIDA,

*The Gaurishankar Professor of Vedânta,
Central Hindu College, Benares.*

FASCICULAS III.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1903.

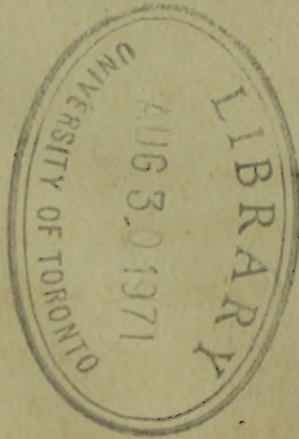
Registered According to Act XXV. of 1867.

B
132
A3M4828
1903
fasc. 3

श्रीः

—*—

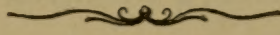
मानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाशङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—६७

॥ श्रीः ॥

सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे

तृतीयः परिच्छेदः प्रारभ्यते ।

श्रवणादिपरा नित्यं यं चिदानन्दमद्वयम् ।

साक्षात्कृत्य कृतार्थाः स्युस्तं सदा नौमि केशवम् ॥ १ ॥

एवं व्यवस्थिते ब्रह्मतत्त्वैकात्म्ये प्रमाणतः ।

यस्यानन्दसमुद्रस्य ब्रह्मानन्दादयो लवाः ।

तं प्रणौमि चिदानन्दं मुकुन्दं स्वेष्टदैवतम् ॥ १ ॥

शान्तिदान्त्यादिसम्पन्नाः श्रवणादिपरायणाः ।

चिन्तयन्ति यमानन्दमाश्रये तं परं हरिम् ॥ २ ॥

तदेवं ब्रह्मात्मैकरूपे वेदान्तप्रमेये व्यवस्थिते तत्साक्षात्काराय
मुमुक्षुभिरनुष्ठेयं श्रवणादिसाधनमङ्गाङ्गिभावेन विवेक्तुं स्वेष्टदेव-
तानुसन्धानात्मकं मङ्गलमाचरन् उपक्रमते—“ श्रवणादीति ” ।

तत्राङ्गित्वेन श्रवणं विधीयते इत्याह—“ एवमिति ” द्वाभ्यां ।

‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः’ इत्यत्र प्रमेयावगमं प्रति साक्षा-
दव्यवधानेन श्रवणस्यैव विधानात् ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ इ-
त्यत्र दर्शनं प्रति श्रवणमपेक्ष्य मनननिदिध्यासनयोर्व्यवधानादङ्गत्वं
निश्चीयते इत्याह—“ प्राधान्या ” दिति । तत्त्वसाक्षात्कारा-

तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थं श्रवणादि विविच्यते ॥ २ ॥
 श्रवणं मननं ध्यानमनुष्ठेयतया श्रुतम् ।
 त्रितयं श्रवणं तत्र प्राधान्यादङ्गितां व्रजेत् ॥ ३ ॥
 तदङ्गित्वं प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रति ।
 सिद्ध्यत्यव्यवधानेन तदङ्गत्वं तयोर्द्वयोः ॥ ४ ॥
 चित्तस्यैकाग्रताद्वारा संशयादिनिरासतः ।
 प्रत्यक्प्रावण्यहेतुत्वं भजेतां ध्यानचिन्तने ॥ ५ ॥
 विचारः शब्दशक्त्यैकतात्पर्यस्यावधारणम् ।

त्मकं फलं श्रवणैकसाध्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतदेव विवरणोक्त-
 रीत्या द्रढयति—“ तदङ्गित्व ” मिति । तदयं निष्कर्षः श्रव-
 णमङ्गि प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् मनननिदिध्यासने तु
 चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्र-
 ह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति फलोपकार्यङ्ग इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु श्रवणं तावद्विचाररूपं शाब्दज्ञाने न करणं वेदेन धर्म इव
 ब्रह्मणि प्रमीयमाणे विचारस्यानुमानादौ तर्कस्येव शब्दरूपे तज्ज्ञा-
 नरूपे वा करणे इतिकर्तव्यतामात्रत्वादिति चेत्तत्राह—“विचार”
 इति । शब्दशक्तीतात्पर्यावधारणं तावद्विचारः अवधृतशक्तीतात्प-
 र्यकश्च शब्दः करणमिति विचारस्य करणकोटिप्रवेशेन इतिकर्त-
 व्यतात्वाभावादङ्गित्वनिर्णयात् तथा च तात्पर्यावधारणरूपस्य
 विचारस्याङ्गित्वं । नन्वाकाङ्क्षादिसहितशब्दज्ञानस्यैव करणत्वस-
 मभवे तात्पर्यभ्रमनिरासोपक्षीणतयोक्ततात्पर्यज्ञानस्य करणकोटि-
 प्रवेशे मननादेरपि तत्कोटिप्रवेशः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—
 “ नाकाङ्क्षादीति ” । एतदुक्तं भवति एवं ह्याकाङ्क्षादिधियो

निर्णीतशक्तितात्पर्यवाञ्छुब्दः करणं मतः ॥ ६ ॥

विचारस्याऽपि करणे प्रवेशेनाङ्गिता मता ।

नाकाङ्क्षादिप्रविष्टं स्यादन्यथा करणे ध्रुवम् ॥ ७ ॥

तस्माद्वष्टव्य इत्यत्र दर्शने सन्निधानतः ।

श्रोतव्य इति साक्षात्स्यादङ्गित्वं श्रवणेऽन्वयात् ॥ ८ ॥

शब्दातिशयहेतुत्वाच्छ्रवणस्याङ्गितेष्यते ।

चित्तातिशयहेतुत्वात्तयोरङ्गत्वमीरितम् ॥ ९ ॥

फलाद्युक्त्यनुसन्धानं चित्तस्यैकाग्र्यकारणम् ।

निराकाङ्क्षादिभ्रमनिरासकत्वमात्रेणोपयोगापत्तावाकाङ्क्षादिकमपि करणकोटिप्रविष्टं न स्यान्न चान्योन्याश्रयः सामान्यतोऽर्थावगमनेन तात्पर्यग्रहसम्भवात् अन्यथा नानार्थादौ विनिगमनादिकं च न स्यात् तथा च सर्वत्र तात्पर्यज्ञानस्याजनकत्वेऽपि यत्र तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशब्दधीः तत्र तात्पर्यज्ञानस्य हेतुता ग्राह्या संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्येवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” ॥ ८ ॥

अत्रैव चित्सुखाचार्याभिमतं दर्शयति—“ शब्देति ” ।

करणीभूतशब्दगतातिशयहेतुत्वात् श्रवणस्य करणत्वेनाङ्गित्वं मनननिदिध्यासनयोस्तु सहकारिभूतचित्तगतातिशयहेतुत्वात्फलोपकार्यङ्गतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु यद्यपि चित्तैकाग्र्यस्य सूक्ष्मवस्तुज्ञानहेतुत्वं दृष्टमस्ति तथाऽपि मननं न चित्तैकाग्र्यहेतुः युक्त्यनुसन्धानरूपमननस्यायुक्तत्वशङ्कानिवर्तकताया एव दृष्टत्वेन चित्तैकाग्र्यहेतुत्वकल्पने सति दृष्टहान्यापतेः मननविधेरपूर्वत्वापाताच्च मतिर्यावद्युक्ततेति स्मृतंविरोधाच्चेति तत्राह—“ फलादिति ” । तादृ-

विपरीतनिवृत्त्या स्याद्भ्यानमैकाग्र्यकारणम् ॥ १० ॥

नियमः श्रवणे ज्ञानसाधने विधिरिष्यते ।

नापूर्वादिविधिस्तत्र सिद्धोपायोऽन्वयादिना ॥ ११ ॥

गान्धर्वशास्त्रे षड्जादिसाक्षात्कारैकहेतुता ।

विचारस्य यतो दृष्टा ततो नापूर्वं इष्यते ॥ १२ ॥

अपरोक्षेऽपि षड्जादौ विचार्यत्वं यथेक्ष्यते ।

तथैवाऽऽत्माऽपरोक्षोऽपि विचार्यत्वं व्रजेच्छ्रुतौ ॥ १३ ॥

क्वशङ्कायां सत्यां नानाकोटौ चित्तविक्षेपस्य तस्याश्च निवृत्तौ युक्त-
त्वेनावधारणविषयकोटौ चित्तप्रवणतायास्तावत्पर्यन्तत्वस्य दृष्टत्वेन
दृष्टहान्यपूर्वविधिस्मृतिविरोधाभावात् . निदिध्यासनस्य तु विपरी-
तसंस्काररूपविपरीतभावनानिवर्त्तकता सकलसिद्धेति तात्पर्या-
र्थः ॥ १० ॥

॥ मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गतोपपत्तिः ॥

तच्च श्रवणादिकं विषयावगमं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धोपाय
इति तद्विधेर्नापूर्वादिविधित्वं किं तु नियमविधित्वमेवेत्याह—
“ नियमइति ” ॥ ११ ॥

नन्वत्र श्रवणस्यापरोक्षफलं प्रति साधनत्वं तच्चान्यतो नावग-
तमित्यपूर्वविधित्वमेवेति चेत्तत्राह—“ गान्धर्वेति ” ॥ १२ ॥ न-
न्वेतावता शास्त्रविचारः सर्वत्रार्थसाक्षात्कारहेतुरिति न सिद्धं ध-
र्मशास्त्रविचारे व्यभिचारादित्याशङ्क्यापरोक्षार्थकशास्त्रविचारत्वे-
न साक्षात्कारजनकतायास्तद्दर्शनवलेन सिद्धेर्मेवमित्याह—“ अपरो-
क्षइति ” । आत्मा च षड्जादिवदपरोक्षो न धर्मादिरिति न तत्र
व्यभिचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वपरोक्षे विचारवैयर्थ्यं न हि यद्यद-

सर्वत्रापि विचार्यत्वसन्दिग्धत्वफलित्वयोः ।

प्रयोजकत्वं तत्सत्त्वं ब्रह्मात्मैक्यविचारणे ॥ १४ ॥

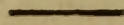
निर्विशेषेऽन्यतोऽप्राप्तावपि मानान्तराद्विभौ ।

सामान्यतस्तथाप्यस्ति प्राप्तिरात्मनि चिद्वने ॥ १५ ॥

ब्रीहीनित्यत्र शास्त्रैकगम्यापूर्वीययोगिषु ।

अन्यतो दलनादेश्वाप्राप्तावप्युच्यते तथा ॥ १६ ॥

ब्रीहिमात्रसमाकारस्तत्र यद्वत्तथाऽस्त्वह ।

परोक्षं तत्तद्विचार्यते इति नियम इत्याशङ्क्याह—“ सर्वत्रेति ” ।

अपरोक्षे विचार्यत्वनियमाभाववद्विचार्यत्वनियमोऽपि नास्ति ष-
ड्जादावपरोक्षेऽपि विचार्यत्वदर्शनात् तद्वदेव साफल्यसम्भवाच्च
सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वयोरेव सर्वत्र विचार्यत्वे प्रयोजकत्वादित्य-
र्थः ॥ १४ ॥ ननु पाक्षिकप्राप्तौ नियमः सा च साधनान्तरप्राप्तौ न
च रूपादिरहितात्मज्ञाने तत्प्राप्तिरस्तीत्याशङ्क्य निर्विशेषात्मनि
मानान्तराप्राप्तावपि आत्मनि सामान्यतस्तत्प्राप्तिरस्तीति नियमस-
म्भवादित्यभिप्रेत्याह—“ निर्विशेष ” इति ॥ १५ ॥

नैतददृष्टचरमित्याह—“ ब्रीहीनिति ” । यथाऽपूर्वीयेषु
ब्रीहिविशेषेषु नखविदलनादेरप्राप्तावपि ब्रीहिसामान्ये तत्प्राप्त्या
ब्रीहीनवहन्तीति नियमविधिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु ब्रीहीनवहन्ती-
त्यत्र ब्रीहिपदमपूर्वीयद्रव्यपरं न तु ब्रीहिमात्रपरं अन्यथा यवेष्वव-
घात औपदेशिको न स्यात् नीवारेषु ब्रीहित्वरूपद्वाराभावेनातिदिष्टो-
ऽपि बाध्यतेति नवमे स्थापितत्वेनापूर्वीयद्रव्य एव दलनादिप्राप्तेर्व-

विषयज्ञानमात्रैकसमानाकारसम्भवः ॥ १७ ॥

यद्वा स्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षेऽस्त्यसम्भवः ।

क्तव्यत्वात् अन्यथा वैतुष्यमात्रे अवघातनियमे द्रव्यार्जने(१)याजना-
द्युपायनियमवत्तस्य पुरुषार्थत्वप्रसङ्गेन लौकिकेष्वपि व्रीहिषु दल-
ने प्रत्यवेयादित्याशङ्क्य नियम्यमानावघातस्यापूर्वीयद्रव्यमात्रविषय-
त्वेऽपि सामान्यविषयप्राप्त्यैव नियमोपपत्तौ विशेषविषयप्राप्तेरनपे-
क्षितत्वान्मैवमित्याह—“ व्रीहिमात्रेति ” । ननु निर्विशेषसवि-
शेषरूपविशिष्टद्वयानुगते विशेषाभावादिद्वारा वेदान्तवेद्ये चिन्मात्रे
न मानान्तरप्राप्तिरिति चेत्तत्राह—“ तथास्त्विति ” । उभया-
नुगते सविशेषतया प्रमेयतायां मानान्तरप्राप्तेः सत्त्वात्सजातीये प्रा-
प्त्याऽपि यत्र सजातीयान्तरनियमसम्भवः तदा किमु वाच्यमेकस्मि-
न्नेवात्मनि अवस्थाविशेषेण मानान्तरप्राप्त्या विशेषान्तरे नियम
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

पक्षान्तरेण नियममाह—“ यद्वेति ” । यथा मन्त्रार्थज्ञा-
नस्य कल्पसूत्रात्मीयग्रहणाकवाक्यादिनापि प्राप्तत्वेन पक्षे अप्राप्तं
मन्त्रसाध्यत्वं नियम्यते मन्त्रैरेव स्मृतिः साद्ध्येति तथा वेदान्तमू-
लस्त्रीशूद्रसाधारणस्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षे अप्राप्तवेदान्तश्रव-
णादिपरिपूरणार्थो नियमः ‘तस्माद्ब्राह्मणो नावैदिकमधीयीतेति’
श्रुतेः ‘श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः’ इत्यादिस्मृतेश्च ‘इति हासपुरा-
णाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति तु वेदान्ते तात्पर्यनिर्णयाय तद्विचा-
रापेक्षामात्रपरं नियमे तु तदपेक्षायामपि ब्रह्मज्ञाने तद्विचारापेक्षा-
विरहादिति श्रुतेरेव निरपेक्षप्रामाण्यं तत्रेति त्रयाणां तात्पर्यार्थः

(१) याजनादिनैव द्रव्यमर्जनौयमिति नियमजन्वादृष्टस्य सार्थक्याय याजनाद्य-
न्योपायेन द्रव्योपार्जने यथा प्रत्यवायः कल्पयते तथा अवघातेन वैतुष्यं साध्यमित्यत्र त-
त्सार्थक्याय दलनादिना वैतुष्यसम्पादने तत्कल्पना स्यादिति भावः ।

वेदान्तश्रवणादीनां पूर्यै नियम इष्यते ॥ १८ ॥

अस्ति वेदान्ततात्पर्यनिर्णयाय स्मृतेरपि ।

अपेक्षा तद्विचारस्य पुंदोषक्षयकारिता ॥ १९ ॥

तथापि ब्रह्मतत्त्वैक्यज्ञानवेदान्तमानते ।

नापेक्षाऽस्ति पुराणादेः श्रुतेः स्वातन्त्र्यमत्र हि ॥ २० ॥

नियमादृष्टसाध्यस्य व्यावर्त्यस्यापि सम्भवात् ।

श्रवणादेर्नियमनं सर्वथैवोपपद्यते ॥ २१ ॥

श्रवणं शक्तितात्पर्यावधारणमिहेष्यते ।

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ फलितमुपसंहरति—“ नियमेति ” ॥ २१ ॥

॥ विवरणोक्तश्रवणनियमोपपत्तिः ॥

ननु किमिदं श्रवणं नाम शक्ति तात्पर्यावधारणं वा, तद्विशिष्टशब्दा-
वधारणं वा, तात्पर्यप्रमापकलिङ्गावधारणं वा, आगमाचार्योपदेशज-
न्यज्ञानं वा, नाद्यः अवाच्ये ब्रह्मणि शक्त्यसम्भवात् तात्पर्यमपि न ता-
वदापातधीजन्यस्य विचारनिवर्त्यस्य संशयस्य धर्मिणि तस्य प्रागेव
निश्चितत्वेन तन्निश्चयार्थं तात्पर्यनिश्चयसाधनस्य विचारस्य वैयर्थ्यात्
अन्यथा विचारानन्तरमपि संशयादिप्रसङ्गात् नापि संशयधर्मिगतप्र-
कारविशेषे तद्विशिष्टे तदुपलक्षिते वा, अखण्डार्थताहानेः अवधारणस्य
ज्ञानत्वेन विधेयत्वस्य त्वयाऽनङ्गीकाराच्च अतः एव न द्वितीयादि,
नापि गुरुमुखाद्वेदान्तानां ब्रह्मणि संयोजनं श्रवणं तस्याऽऽद्यपक्षानति
रेकात् नापि वाक्यविशेषप्रयोगरूपवादकथा श्रवणं तत्र श्रवणप-
दाप्रयोगात् अतः एव मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरपि
ज्ञानानतिरेकादिति चेन्मैवमाद्यपक्षस्यैव क्षोदसहत्वादित्याह—

“ श्रवणमिति ” । न च तत्र शक्त्यसम्भवो दोषः शुद्धे श-

क्त्यसम्भवेऽपि विशिष्टशक्तेस्तद्वैधोपयोगिन्या अवधारणीयायाः स-

शुद्धे यद्यपि तत्त्वैक्ये शक्त्यसम्भव आत्मनि ॥ २२ ॥

विशिष्टशक्तेस्तद्बोधोपयोगिन्यास्तु सम्भवात् ।

अवधारणयोग्यायाः नैवातः शक्त्यसम्भवः ॥ २३ ॥

तात्पर्यस्यापि सन्देहधर्मिणो निश्चितत्वतः ।

तत्रासम्भवसत्वेऽपि विचारो न निरर्थकः ॥ २४ ॥

निर्विशेषेपि सन्देहसम्भवेन विचारणा ।

साफल्यं प्राप्नुयात्तत्त्वज्ञानसिद्ध्युपकारिका ॥ २५ ॥

नचावधारणस्यापि ज्ञानत्वं तर्करूपतः ।

यतो ज्ञानविजातीयचेतोवृत्यन्तरं हि तत् ॥ २६ ॥

श्रवणादिक्रिया तावत्कर्तव्येह प्रयत्नतः ।

श्रवणादौ क्रियाशब्दो वार्त्तिके दृश्यते ततः ॥ २७ ॥

तथैव मननध्याने विधेयत्वेन दृश्यतां ।

मनोव्यापाररूपाणां त्रयाणां स्याद्विधेयता ॥ २८ ॥

सम्भवात् तात्पर्यस्यापि संशयधर्मिणो निश्चितत्वेन तत्रासम्भवेपि सं-
शयकोट्युपलक्षिते निर्विशेषे सम्भवेन विचारवैयर्थ्यात् न चाख-
ण्डार्थताहानिः स्वरूपमात्रोपलक्षकतया ऽखण्डार्थताया उपपादित-
त्वात् न चावधारणस्य ज्ञानरूपतया अविधेयता तस्य तर्कत्वेन ज्ञा-
नविजातीयचेतोवृत्यन्तरत्वात्सुरेश्वराचार्यैः श्रवणादिक्रियेत्यत्र श्रव-
णादौ क्रियापदप्रयोगात् एवमेव मनननिदिद्ध्यासनयोरपि विधेय-
त्वमुन्नेयं तस्माच्छ्रवणादेरधीरूपतया मनोव्यापारत्वेन विधेयत्वोप-
पत्तिः यच्चानुवादित्वादिवर्णनं वाच्यस्य तत्प्रस्थान्तरत्वान्न विधि-
त्वोक्तिविरोधीति सप्तानां योजना ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥

॥ श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः ॥

जिज्ञासासूत्रमूलं स्याद्वेदान्तश्रवणे विधिः ।

अधीतवेदपुंसोऽस्ति ज्ञानमापाततो यतः ॥ २९ ॥

नात्रान्योन्याश्रयापातोप्यधिकारिविशेषणे ।

समानविषयत्वेऽपि तयोः स्यान्मूलमूलिता ॥ ३० ॥

श्रवणाक्षिप्ततात्पर्यग्राहकं लिङ्गमागमे ।

तदादाय तयोस्तुल्यविषयत्वस्य सम्भवः ॥ ३१ ॥

एवं विचारविधायकश्रवणविधिरेव जिज्ञासासूत्रमूलमित्याह—

“ जिज्ञासेति ” सार्द्धेन । ननु विचारविधौ श्रवणसाध्यपरो
क्षज्ञानार्थिनाया अपरोक्षज्ञानकामनाया अधिकारिविशेषणत्वाङ्गी-
कारेणान्योन्याश्रयापात इत्याशङ्क्याधीतवेदस्य विदितपदपदार्थ-
सङ्गतिकस्यापाततो जायमानपरोक्षज्ञानार्थिनापरोक्षज्ञानकामनाया
अधिकारिविशेषणत्वेनोक्तान्योन्याश्रयानवतारादित्यभिप्रेत्याह—

“ अधीतेति ” । ननु जिज्ञासासूत्रोक्तो विचारस्तत्त्वनिर्णायकन्या-
यानुसन्धानरूपः अन्यथा न्यायग्रथनात्मकशास्त्रारम्भसिद्धये त-
त्कर्तव्यतोक्त्युक्तेः इतरस्य वेदेतिकर्तव्यतानुपपत्तेश्च श्रवणं च
नोक्तन्यायानुसन्धानरूपं मननाभेदप्रसङ्गात् अतो न श्रवणविधि
जिज्ञासासूत्रयोर्मूलमूलिभाव इत्याशङ्क्याह—“ समानेति ” ।

जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिसमानविषयतया मूलमूलिभावाभावे-
ऽपि श्रवणविधिविषयशक्तितात्पर्याविधारणात्मकश्रवणाक्षिप्तोपक्रमो-
पसंहारादितात्पर्यलिङ्गविचारमादाय समानविषयत्वसम्भवेन त-
दुपपत्तेरिति सार्द्धयोजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मननं तु श्रुतार्थस्य युक्तिभिश्चिन्तनं मतं ।

अङ्गित्वं श्रवणस्यैव तात्पर्यस्यावधारणात् ॥ ३२ ॥

समन्वयाविरोधोक्तयुक्तिचिन्तनमेव वा ।

श्रवणं मननं चैव क्रमेणास्तु श्रुतीप्सितं ॥ ३३ ॥

समन्वयविचारस्याभ्यर्हितत्वात्तदिष्यते ।

विचारविधिमूलत्वं मननस्य तु नैव तत् ॥ ३४ ॥

तदेवं श्रवणं लिङ्गं विचाराधीनमागमे ।

जिज्ञासासूत्रमूलत्वात्स्यात्तात्पर्यावधारणं ॥ ३५ ॥

भामत्यां तु विचारैकाक्षेपकत्वं विधेरपि ।

मननाभेदोपि नास्तीत्याह—“ मननमिति ” । अर्थाक्षिप्तविचारस्येतिकर्तव्यतात्वेपि तात्पर्यावधारणरूपे श्रवणे उक्तस्याङ्गित्वस्यानपायादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ यद्वा समन्वयाध्यायोक्ततात्पर्यनिश्चायकोपक्रमादियुक्त्यनुसन्धानं श्रवणं द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्त्वशङ्कानिवर्तकयुक्त्यनुसन्धानं मननमित्याह—“ समन्वयेति ” ॥ ३३ ॥ ननु जिज्ञासासूत्रस्यांशे मननविधिमूलत्वापात इत्याशङ्क्य समन्वयोक्तविचारस्याभ्यर्हिततया श्रवणविधिमूलत्वस्यैव वक्तव्यत्वोक्तेर्नेतरस्येत्याह—“ समन्वयेति ” ॥ ३४ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तदेवमिति ” ॥ ३५ ॥

॥ जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिमात्रमूलत्वोपपादनम् ॥

वाचस्पतिमतमाह—“भामत्यामिति” । अध्ययनविधेरेवार्थावगमपर्यन्तत्वात् काण्डद्वयविचाराक्षेपकत्वं श्रवणादिषु च न को-

अर्थावगमपर्यन्ततया स्वाध्याय इष्यते ॥ ३६ ॥

काण्डद्वये ततः कोपि न विधिः श्रवणादिषु ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां ज्ञानेऽस्ति हेतुता ॥ ३७ ॥

अर्थज्ञानार्थकत्वेऽप्यध्ययने फलतो जगुः ।

नित्यत्वं के चिदन्ये तु दृष्टादृष्टफलं जगुः ॥ ३८ ॥

आपातदर्शनं तत्र श्रवणेन विनेष्यते ।

ऽपिविधिः तेषामन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारसाधनताकत्वादिति
द्वयोर्योजना ॥३६ ॥ ३७ ॥

नन्वध्ययनाभावे प्रत्यवायश्रवणादध्ययनस्य नित्यताया अप्यव-
गमात् कथं तस्यार्थावगमपर्यन्तत्वमित्याशङ्काह—“अर्थेत्यादिना” ।
अर्थज्ञानार्थत्वेऽप्यध्ययनविधेरवैयर्थ्यायाधीतेनैव वेदेन कर्तव्यतां
ज्ञात्वा अनुष्ठितं कर्म फलायालमित्यादिनियमाश्रयणादसत्यध्ययने
यथोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्ध्या प्रत्यवायश्रवणोपपत्तिः तथाचा-
र्थज्ञानार्थस्याप्यध्ययनस्य फलतो नित्यत्वमिति केचित् । अपरे तु अ-
नध्ययने सन्धानानुपासनेनैव साक्षात्प्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्यादृष्टा-
र्थत्वेऽपि अर्थज्ञानस्यापि दृष्टत्वाद्दोषेक्षितत्वाच्च तादर्थ्यमपीत्युभया-
र्थता पशुपरोडाशादिवदित्याहुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

॥ वाचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः ॥

ननु शब्दज्ञानस्वरूपमेव श्रवणं विधेयमिति नेत्याह—“ आ-
पातदर्शनमिति ” । आपातदर्शनस्य तद्विना जायमानत्वात् न
च वेदान्तविचारत्वोपहिते ब्रह्मज्ञाने हेतुताया अप्राप्तेरपूर्वविधितेति
वाच्यं । सामान्यतः प्राप्तसाध्यसाधनभावमनादस्य विशेषोपा-
धिना अप्राप्तसाधनप्राप्तये अपूर्वविध्यङ्गीकारे ज्योतिष्टोमादिवाक्य-

विशेषात्तदनादृत्याप्राप्तसाधनसिद्धये ॥ ३९ ॥

विधिः स्यान्निर्गुणैकात्म्यज्ञाने नास्ति कथं चन ।

सूक्ष्मार्थगोचरं ध्यानं तत्साक्षात्कारकारणं ॥ ४० ॥

दृष्टं तत्राप्यपूर्वत्वाभावान्न विधिरिष्यते ।

तत्र स श्रूयमाणोऽपि कुण्ठीभावं भजेद्विधिः ॥ ४१ ॥

कृतिसाध्यत्वरूपस्य स्वर्गादाविव तद्विधेः ।

प्रयोजकस्य तज्ज्ञानेऽभावादेव न तद्विधिः ॥ ४२ ॥

विचारेपि तेन रूपेण तद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यप्राप्तसाधनतासिद्धये अपूर्वविध्यन्तरकल्पनापत्तेरतः श्रवणादीनां निर्गुणविषयतया सगुण विषयत्वाभावान्नापूर्वविधित्वं सूक्ष्मार्थगोचरनिदिध्यासनस्य तादृ-
शार्थविषयकसाक्षात्कारहेतुताया दृष्टत्वेनापूर्वत्वाभावाच्च न तत्रापि विधि स्तत्र श्रूयमाणलिङ्गादेः शिलातलप्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यवत् कुण्ठी-
भावादिति त्रयाणां तात्पर्यार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

नन्वाज्यावेक्षणवत्तस्मात्पश्येत नित्यश' इत्यादिना ज्ञानस्यापि विधानं दृष्टमिति तत्राह—“ कृतीति ” । तत्र तद्धेतुविन्द्रिय-
संप्रयोगादेर्विधेयत्वान्न ज्ञाने विधिः । ननु साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्ये-
न्द्रियसम्प्रयोगेऽप्यभावादिन्द्रियनिष्ठक्रियाद्वारा परम्परया कृतिसा-
ध्यत्वस्य ज्ञानेऽपि सम्भवादनिच्छतो दुर्गन्धादिज्ञानवत् अनिष्टसम्प्र-
योगस्यापि दर्शनाच्च ज्ञानसाम्यं सम्प्रयोगस्येत्याशङ्क्य स्वर्गादाविव
स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्य विधेयताप्रयोजकस्य ज्ञानेऽभावात्सम्प्रयो-
गस्य तु तद्वैपरीत्येन विशेषान्न ज्ञानसाम्यमित्याह—“ कृतिसा-
ध्यत्वेति ” । तथा चानभिमतविषयवैमुख्यस्यैव बुभुत्साप्रयत्न-
साध्यतया ज्ञानं प्रति तयोरजनकत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥ एतदेव

न बुभुत्साप्रयत्नाभ्यां ज्ञानं साध्यतया मतं ।

ताभ्यां विषयवैमुख्यमेव साध्यतया मतं ॥ ४३ ॥

ज्ञानसाधनमात्रे तदन्वयादेरुपक्षयात् ।

न ज्ञाने कृतिसाध्यत्वं वक्तुं शक्यं कथं चन ॥ ४४ ॥

ज्ञानं वस्तुप्रमायत्तं पुन्तन्त्रं ज्ञानसाधनम् ।

ज्ञाने दृष्टो विधिर्ज्ञानसाधने स नियम्यते ॥ ४५ ॥

तदेवं श्रवणस्याऽपि ज्ञानत्वेन विधेयता ।

—

विशदयति—“ न बुभुत्सेति ” ॥ ४३ ॥ ननु यथा दुर्गन्धा-
दिज्ञानस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्वं यथा वा प-
र्वतादिज्ञानस्य नयनोन्मीलने सति प्रयत्नान्तरनिरपेक्षत्वेऽपि ध्रुवा-
रुन्धत्यादिज्ञाने तत्सापेक्षत्वं तथाऽतिसूक्ष्मब्रह्मज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसाध्य-
त्वसम्भवोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानेति ” । प्रामाणिकदृष्टवि-
जातीयकिञ्चिद्धर्मदर्शनेनाप्रामाणिकवैजात्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्
प्रयत्नान्वयव्यतिरेकयोश्च ज्ञानसाधनजनने उपक्षीणतया ध्रुवारुन्ध-
त्यादिनिर्दर्शनस्याऽन्यथासिद्धतया तन्न्यायेन ब्रह्मज्ञाने कृतिसाध्य-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वान्न ज्ञाने तथात्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननुशास्त्रार्थज्ञानस्य नियमेन पुन्तन्त्रत्वदर्शनाद्ब्रह्मणश्च शास्त्रा-
र्थत्वात्तज्ज्ञानस्य पुंतन्त्रत्वं स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि ज्ञानसाधनस्यैव
पुंतन्त्रत्वान्मैवमित्याह—“ ज्ञानमिति ” ॥ ४५ ॥ फलितमुप-

तस्माज्ज्ञानविजातीयं श्रवणं ज्ञानसाधनम् ॥ ४६ ॥
 अपरोक्षधियो हेतावितिकर्तव्यतात्मकम् ।
 विचाररूपं तत्रैव विधिर्निर्दोष इष्यते ॥ ४७ ॥
 तदङ्गत्वेन मननध्याने तत्वावबोधने ।
 विधीयेते ततस्तत्त्वसाक्षात्कारफलावधी ॥ ४८ ॥
 प्रमाणमिह तद्भास्य विजज्ञौ तमसः परम् ।
 पारं दर्शयतीत्यादिः शब्दात्साक्षात्कृतौ श्रुतिः ॥ ४९ ॥
 सफलं तत्त्वविज्ञानमुपदेशेन सिद्ध्यति ।
 इत्युक्तं श्रुतिवाक्येऽस्मिंस्तथाऽन्यत्रापि तच्छ्रुतम् ॥ ५० ॥
 वाक्यं वेदान्तविज्ञाननिश्चितार्था इति श्रुतौ ।
 सुशब्देनापरोक्षोक्तिः विशब्दाद्वाढ्यमीरितम् ॥ ५१ ॥
 शब्दादेवापरोक्षत्वे सिद्धे तत्र न बाधकम् ।
 उपदेशातिरिक्तस्य न हेतुत्वं श्रुतौ श्रुतम् ॥ ५२ ॥

संहरति—“ तदेवमिति ” त्रिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ज्ञानस्य पुरुषतन्त्रताभङ्गः ॥

ननु कथमपरोक्षज्ञानजनकत्वं शब्दस्य मानाभावादिति तत्राह—
 “प्रमाणमिति” । “तद्भास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयती”त्यादेः ‘वे-
 दान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था’इत्यादेश्च मानत्वात् पूर्ववाक्ये फलजन-
 कापरोक्षज्ञानस्योपदेशमात्रसाध्यत्वोक्तेः द्वितीयश्रुतौ शब्दज्ञानस्य
 विपदेन विशेषविषयत्वस्य लाभात् सुपदेनापरोक्षत्वोक्तेः न च वि-
 जज्ञावित्यादेः परोक्षज्ञानेनापि चरितार्थता ‘तमसः पारं दर्शयती’
 त्युत्तरवाक्यस्वरसेनापरोक्षज्ञानपरत्वसिद्धेः न च ग्राममार्गोपदे-
 ष्च ग्रामं दर्शयतीतिवत्परस्परया प्रयोजकतयोपचारः साक्षात्सा-
 धनत्वे बाधकाभावेन तस्यान्वान्याय्यत्वात् उपदेशातिरिक्तकारणस्य
 नारदमनत्कुमाराख्यायिकायामप्रतीतिश्चेति चतुर्णां समुदितोर्थः
 ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यैकाग्र्यपरं धियः ।

साक्षात्कारैकहेतुत्वं सिद्धं शब्दस्य वेदतः ॥ ५३ ॥

तत्त्वमस्यादिगीर्जन्यज्ञानवृत्त्यपरोक्षता ।

अपरोक्षगतात्यन्ताभावस्याप्रतियोगिनी ॥ ५४ ॥

ज्ञानत्ववदितिप्रोक्तं मानमत्रानुमानकं ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानहेतुता ॥ ५५ ॥

न स्याच्चेदपरोक्षस्य निवृत्तिर्न भ्रमस्य च ।

न प्रमाकरणत्वेन मनः क्लृप्तं हि कुत्र चित् ॥ ५६ ॥

दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दाद्दृष्टाऽपरोक्षधीः ।

—

ननु तर्हि ‘मनसैवानुद्रष्टव्य’मित्यादिश्रुतिविरोध इति तत्राह—
 “मनसेति” ॥ ५३ ॥ एवमनुमानमप्यत्रप्रमाणमित्याह—“त-
 त्वमिति” । अपरोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अप-
 रोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववत् न च कर्मका-
 ण्डजन्यवृत्तित्वेवमपि साध्येतेति वाच्यम् विपक्षबाधकसत्त्वास-
 त्वाभ्यां विशेषात् तथा हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वे
 अपरोक्षभ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् न च मनसैवापरोक्षज्ञानं मनसः कुत्रा-
 प्यसाधारण्येन प्रमाकरणत्वाभावात् आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् सु-
 खादीनां साक्षिवेद्यत्वात् मनसः कुत्रापि न प्रमाकरणत्वमिति त्र-
 याणां तात्पर्यार्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ननु शब्दे अपरोक्षज्ञानजनकत्ववदन्यत्राक्लृप्तमेव मनसि त-
 त्फलपनीयमित्याशङ्क्यैवं हि सर्वाशस्यैव मनसि कल्प्यत्वेन विशेषात्
 न च विमतः शब्दो नापरोक्षधीहेतुः शब्दत्वादिति प्रतिसाधनं दश-
 मस्त्वमसीत्यादावेव व्यभिचारादित्यभिप्रेत्य समाधत्ते—“दशम”

दशमोऽस्मीति विज्ञानं स्यादन्धस्य तमस्यपि ॥ ५७ ॥

यं शाब्दं बोधमादाय यस्य बोद्धृत्वमीक्ष्यते ।

तत्साक्षात्त्वमभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्तकं ॥ ५८ ॥

बोद्धभिन्नार्थकाच्छब्दाद्भिन्नत्वे सति तन्त्रता ।

प्रत्यक्षैकान्तर्भावस्याध्यक्षधीकरणत्वगा ॥ ५९ ॥

तन्त्वौपनिषदश्रुत्या प्रमाणं तद्धितश्रुतिः ।

इति । ननु तत्रापीन्द्रियमेव करणं शब्दस्तत्सहकारीत्याशङ्क्याह—
 “ दशमोऽस्मीति ” । कचिद्वहलतमे तमसि लोचनहीनस्यापि
 तद्वाक्यादपरोक्षभ्रमनिवर्तकस्य दशमोऽस्मीत्यपरोक्षज्ञानस्य दर्श-
 नात् यत्रापीन्द्रियसद्भावस्तत्रापि तदप्रयोजकमेवेति तात्पर्यम् ॥ ५७ ॥
 नन्वेवमपि शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं किं स्वाभाविकमुतापरोक्ष-
 विषयनिमित्तकं नाद्योऽतिप्रसङ्गात् न द्वितीयः जीवाः परमात्मनो
 न भिद्यन्ते आत्मत्वादित्यादिना जायमानानुमितेः श्रवणात् प्रागा-
 पाततो वेदान्तजन्यायाः भाषाप्रबन्धजन्याया अनधीतवेदान्तज-
 न्यायाश्च प्रतीतेरापरोक्ष्यापातात् श्रवणनियमादेरनियमादित्याशङ्क्य
 यं शाब्दं बोधमादाय यस्य बोद्धृत्वं तत्साक्षात्त्वं तदभिन्नार्थावगा-
 हित्वनिमित्तकमित्युक्तदोषानवकाशादित्यभिप्रेत्याह—“ यमिति ”
 ॥ ५८ ॥ नन्वेवं प्रत्यक्षान्तर्भावः शब्दस्य स्यादिति तत्राह—
 “ बोद्धिति ” । बोद्धभिन्नार्थकशब्दातिरिक्तत्वे सति प्रत्यक्षप्र-
 माकरणत्वस्य प्रत्यक्षान्तर्भावतन्त्रत्वादिति योजना ॥ ५९ ॥

ननु ‘मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादेरिव मनःकरणताप्रतिपादकस्य
 प्रकृते अभावादनौपदेशिकं शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमित्याश-
 ङ्क्याह—“ तमिति ” । ‘तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादौ

भवेत्तदन्यासाध्यत्वे सति तत्साध्यभावतः ॥ ६० ॥

यन्मनसा न मनुते इति श्रुत्या निषिद्ध्यते ।

मनसः करणत्वं तच्छ्रुतिरन्यपरा ततः ॥ ६१ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते इति शक्त्या न बोध्यते ।

शब्देन ब्रह्म तन्त्वौपनिषदश्रुतिमानतः ॥ ६२ ॥

तस्मात्तत्त्वमसीत्यस्यापरोक्षज्ञानहेतुता ।

सिद्धा युक्त्यन्वितश्रुत्या शब्दस्य करणत्वतः ॥ ६३ ॥

अविद्यादिनिवृत्त्यात्ममोक्षहेतुरखण्डधीः ।

तत्सिद्ध्यै मननाद्यङ्गसंयुतं श्रवणं श्रुतेः ॥ ६४ ॥

तत्र साधुरिति तदन्यासाध्यत्वे सति तत्साध्यत्वरूपसाध्वर्थवि-
हिततद्धितश्रुत्या एव मानत्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु मनसः करण-
त्वेऽप्यौपनिषदत्वस्य निदिध्यासनापेक्षिततया ऽन्यथासिद्धिरिति
तत्राह— “ यन्मनसेति ” ॥ ६१ ॥ ननु ‘यतो वाचो निवर्त्त-
न्ते’ इति शब्दस्यापि करणत्वानुपपत्तिरिति तत्राह— “यत इति” ।

औपनिषदत्वश्रुत्यनुसारेण तस्याः शक्त्या अवोधकत्वपरत्वादित्य-
र्थः ॥ ६२ ॥ तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वादवि-
द्यानिवृत्त्यात्मकमोक्षसाधनब्रह्मसाक्षात्काराय मननाद्यङ्गकं श्रवण-
मङ्गि नियमविधिविषय इति सिद्धमित्याह— “ तस्मादिति ”

॥ शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वोपपत्तिः ॥

॥ ६३ ॥ फलितमुपसंहरति— “ अविद्येति ” साङ्ख्येन ॥ ६४ ॥

२१८ सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे । [३ परिच्छेदे-

अङ्गि स्यात्तत्रनिर्णीतो नियमो विधिरादरात् ।

तत्त्वमस्यादिजज्ञानमविद्याध्वस्तिकारणम् ।

जायते यत्कृपालेशात्तं नमामि रमापतिम् ॥ ६५ ॥

इतिसिद्धान्तसारे श्रीसदानन्दविदा कृते ।

श्रवणादिविचारोऽयं तृतीयः पूर्णतां गतः ॥ ६६ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रकरणान्ते मङ्गलमाचरति—“ तत्त्वमिति ” ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दवि-

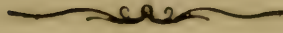
द्वत्कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे श्रवणादिविचा-

रप्रधानपरिच्छेदस्तृतीयः पूर्णतामगमत् ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

सव्याख्याद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे

चतुर्थः परिच्छेदः प्रारभ्यते ।

यमाराध्यपरं तत्त्वमविद्याबन्धतो जनः ।

अनायासेन मुक्तः स्यात्तं नमामि रमापतिं ॥ १ ॥

वाक्यजा चरमा वृत्तिस्तया वृत्योपलक्षितः ।

यं चिदानन्दमद्वैतं स्वात्मन्येव विपश्चितः ।

विनिश्चित्य विमुक्ताः स्युस्तं मुकुन्दमहं भजे ॥ १ ॥

अविद्याध्वस्तिरानन्दरूपा मुक्तिः स्वयं सती ।

लभ्यते यत्कृपालेशात्तं हरिं सर्वदा श्रये ॥ २ ॥

प्रमेयमर्थतो वदन्मङ्गलमाचरति—“ यमिति ” ॥ १ ॥ ननु
मुक्तिस्तावदविद्यानिवृत्तिर्न सम्भवति तथाहि सा किमात्मरूपा
भिन्ना वा नाद्यः असाध्यत्वापत्तेः द्वितीयेऽपि किं सती मिथ्या वा
आद्ये अद्वैतहानिः द्वितीयेऽविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—

आत्मैवाज्ञानहानिः स्याद्विकल्पस्तत्र नेष्यते ॥ २ ॥
तत्रोपलक्षणस्यैव साध्यत्वेनास्ति साध्यता ।
नचोपलक्षणध्वस्त्या ध्वस्तिर्मुक्तेरपीष्यते ॥ ३ ॥
पाके निवृत्ते नो दृष्टा निवृत्तिः पाचकस्य वा ।
तदुक्तं शास्त्रसिद्धान्तरहस्यतरवेदिभिः ॥ ४ ॥
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।
उपलक्षणनाशेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् ॥ ५ ॥
ज्ञानात्पूर्वमसिद्धस्याप्युपलक्षणता न हि ।
पाकसम्बन्धतः पूर्वं पाचकोऽस्तीति नोच्यते ॥ ६ ॥
उपलक्ष्यस्वरूपस्यासाध्यत्वेऽप्युपलक्षणे ।

“ वाक्यजेति ” चतुर्भिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु वृत्त्युपलक्षितस्य पश्चादिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोहकालेपि तद्धान्यापत्तिरिति तत्राह—“ ज्ञानादिति ” ॥ ६ ॥ ननु यदि पाककर्तृत्वमेव पाचकत्वं तदा अपचति तत्प्रयोगो भूतपूर्वन्याये-
नौपचारिकः यदि तु पाककर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तत्कर्तृत्वा-
त्यन्ताभावानधिकरणत्वं वा तद्वयमपि पश्चादस्ति नचैवं मुक्तौ आ-
त्मातिरिक्तं योग्यत्वादिकमस्ति चिन्मात्रं तु प्रागप्यस्तीत्यसाध्यता-
पत्तिः पाकोपलक्षितत्ववद्वृत्त्युपलक्षितत्वस्याधिकत्वे सविशेषताप-
त्तिरित्याशङ्क्याह—“ उपलक्ष्येति ” । उपलक्ष्यस्वरूपस्य चिन्मा-
त्रस्यासाध्यत्वेपि चरमवृत्तिरूपोपलक्षणगतसाध्यत्वेनोपलक्षितसा-

साध्यत्वेनैव साध्यत्वमुपलक्षितवस्तुनः ॥ ७ ॥

यद्वाऽविद्यानिवृत्तिः स्याद् वृत्तिरेतद्विरोधिनी ।

यावत्कार्यजनेवैरिकार्यं ध्वंस इतीष्यते ॥ ८ ॥

पाश्चात्यवृत्तिपर्यन्तविरोध्यात्मकमेव यत् ।

कार्यं तद्रूपभावेऽपि ध्वंसस्याधाररूपता ॥ ९ ॥

नेति नेतीति वेदान्तस्वारस्यादात्मनः पृथक् ।

ध्यत्वोपपत्तेः घटाकाशे उत्पत्तिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥ “ यद्वेति ” ।

अविद्यानिवृत्तिस्तद्विरोधिवृत्तिरेव यावत्कार्योत्पत्तिविरोधिकार्यमेव ध्वंस इत्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु वृत्तौ नष्टायां विरोधिनः कार्यान्तरस्यानुदयात्तदापि ध्वंससत्त्वेन स न ध्वंस इत्याशङ्क्याह—

“ पाश्चात्येति ” । यावद्विभागं तस्य ध्वंसरूपत्वेऽपि विभागध्वंस-
स्याधिकरणरूपतावच्चरमवृत्तिपर्यन्तं विरोधिकार्यरूपत्वेपि ध्वंसस्य
चरमवृत्तिध्वंसस्याधिकरणरूपतैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्विदं प्रक्रिया कि-
मन्यत्र इहैव वा नाद्यः विम्बप्रतिविम्बैक्याज्ञाननिवृत्तिरपि ज्ञात-
तदैक्यरूपेति तदैक्यधीकाले सोपाधिकतद्देदभ्रमापादानाज्ञानानुवृ-
त्त्ययोगात् नान्यः नियामकाभावात् नचेह निवृत्तेर्ज्ञानाधिष्ठानाति-
रेके विश्वमिथ्यात्वश्रुतिपर्यालोचनया निवृत्तेरपि निवृत्यापत्तिर्नि-
यामिका तस्या ज्ञानाद्विश्वनिवृत्तिपरत्वेन स्वतात्पर्यविषयनिवृत्तात-
रमिथ्यात्वपरत्वादित्याशङ्क्य न तावदाद्ये दोषः सोपाधिकभ्रमे उ-
पाधिविरहकालीनस्यैव तस्य तथात्वादिति प्रथमं दोषं बहिरेव नि-
रस्य द्वितीयं निरस्यति—“ नेतीति ” । नेति नेतीति श्रुतिस्वा-
रस्येनात्मातिरिक्तसत्यनिवृत्तावतात्पर्यात् नच जीवन्मुक्तावपि वृ-
त्त्युपलक्षित आत्माऽस्तीति तदाऽपि मोक्षोपात्तिः मुक्तिमात्रापादन-

निवृत्तिस्तात्त्विकी का चिन्नास्तीत्येव विदां मतं ॥ १० ॥

मोक्षानुस्यूतरूपस्य सुखज्ञप्त्येकरूपिणः ।

आत्मनः पुरुषार्थत्वेप्यसाध्यत्वमपीति चेत् ॥ ११ ॥

प्राप्तप्राप्तैकरूपत्वात्फलस्यानन्दभानतः ।

असाध्यत्वेपि साध्यत्वं कण्ठस्थस्येव सन्मणेः ॥ १२ ॥

तस्मादज्ञानहानिः स्यादात्मरूपं तदाकृतिः ।

स्येष्टत्वात् परममुक्तेः चरमसाक्षात्कारोपलक्षितात्मरूपत्वेन तदापा-
दकाभावादिति भावः(१) ॥ १० ॥

॥ अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम् ॥

ननु वेदान्तश्रवणादिसाध्यः पुमर्थो वाच्यः न च स त्वन्मते
वक्तुं शक्यः मुक्त्यनुस्यूतसुखज्ञप्तिरूपस्यात्मनः पुरुषार्थत्वेप्यसाध्य-
त्वात् वृत्तेः साध्यत्वेपि स्वतोऽपुमर्थत्वात् तस्मादात्मव्यतिरिक्त एव
साध्य आवरणनिवृत्तिरूप आनन्दप्रकाशः पुमर्थोवाच्यः तथाच क-
थमात्मैव निवृत्तिरिति शङ्कते—“ मोक्षेति ” ॥ ११ ॥ समाधत्ते

“ प्राप्तेति ” । आनन्दभानतः आनन्दप्रकाशस्य प्राप्तप्राप्तिरूप-
तया फलस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वेपि तत्तिरोधायकाज्ञाननिवर्तक
वृत्तेः साध्यत्वमात्रेण साध्यत्वोपपत्तेः कण्ठगनचामीकरादौ तथा द-

(१) न च चरमसाक्षात्कारनिवृत्तेरात्मत्वे ऽसाध्यत्वापत्तिः अविद्यानिवृत्तेरमा-
धात्वेऽप्रवृत्त्यादिवदत्र तदभावात् । न च जीवन्मुक्तिप्रयोजकवृत्त्यपेक्षया परममुक्तिप्रयो-
जकवृत्तावानन्दाभिव्यक्तिगतविशेषाभावे चरमलक्षणं चरमवृत्तिर्न बोधलक्षित आत्म-
सुक्ति-
रिति किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रारम्भकर्मप्रयुक्तविच्छेपाविच्छेपाभ्यामभिव्यक्तिविशेष-
स्याङ्गीकारात् इति भावः ।

वृत्तिर्वा नात्र दोषोपि शङ्क्यः सिद्धमिति स्फुटं ॥ १३ ॥

व्युत्पत्यै मन्दबुद्धीनां पक्षाः संदर्शिता बुधैः ।

ये पञ्चमप्रकाराद्या न यते तत्समर्थने ॥ १४ ॥

स्वज्योतिषाऽप्यबाध्यत्वेऽविद्याया बाधकं मतं ।

वेदान्तजन्यपाश्चात्यवृत्त्यारूढं चिदद्वयं ॥ १५ ॥

वृत्त्युपारूढचैतन्यं वृत्तिर्वा चित्फलान्विता ।

निवर्तिकास्त्वविद्याया दोषोनास्ति मतद्वये ॥ १६ ॥

— — — —

शैनादित्यर्थः ॥ १२ ॥ फलितमुपसंहरति— “ तस्मादिति ”

॥ १३ ॥ ननु भवन्मते सन्ति पञ्चमप्रकारादयः पक्षास्तानादाय कथं

न समाधीयत इत्यत आह—“व्युत्पत्यै(१)इति” ॥ १४ ॥ ननु

किमविद्यानिवर्तकं स्वप्रकाशचैतन्यं तदाकाराऽपरोक्षवृत्तिर्वा ना-

द्यस्तस्येदानीमपि सत्त्वान्न द्वितीयः असत्यात्सत्यसिद्धेरयोगादित्या-

शङ्क्याविद्यानिवर्तकं चरमवृत्त्यारूढं चैतन्यमेवेत्याह—“ स्वज्यो-

तिषेति” । वृत्त्युपारूढचित्तो वा चित्प्रतिविम्बधारिण्या वृत्तेर्वा नि-

वर्तकत्वमस्तु नोभयत्र दोषशङ्कावसर इत्याह—“वृत्तीति” ॥ १६ ॥

(१) आत्मान्यत्वे दृश्यत्वसावश्यकत्वेन दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादियुक्तिभिर्मिथ्यात्वा-
वश्यकत्वेन न पञ्चमप्रकारत्वं सत्यध्वंसरूपत्वेऽप्येतद्युतिविरोधः नहि तस्या भावाद्देतं सु-
खार्थः मिथ्याभूतात्मान्याविनाशिध्वंसरूपत्वेऽप्यतोऽन्यदार्तमित्यादियुति विरोधः विना-
शिध्वंसानां धाराले तु गौरवं व्यर्थता च अग्न्यमनोवृत्तेर्मुक्तित्वसम्भवात् अत उक्तं स्यु-
ष्यत्ये इति ।

असत्या अपि धीवृत्तेः सत्योत्पादकतेष्यते ।

अभावस्य यथा भावोत्पादकत्वं भवन्मते ॥ १७ ॥

प्रातिभासिकवस्त्वेव व्यावहारिकसौख्यकृत !

दृष्टं तद्वदिहाप्यस्तु न हि दृष्टे ऽस्त्यसम्भवः ॥ १८ ॥

मायोपादानकस्यापि तत्त्वज्ञानस्य वस्तुतः ।

तन्निवर्तकता श्रौती महत्प्रामाण्यमश्नुते ॥ १९ ॥

धीवृत्तिस्थचितो मायाविनिवर्तकतया यदि ।

तदा शङ्का न काऽप्यस्ति तदुक्तं ब्रह्मविद्वरैः ॥ २० ॥

तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् ।

न चासत्यायाः सत्योत्पादकत्वविरोधः अभावस्य भावजन-
कत्ववदसम्भवाभावादित्याह—“असत्याइति” ॥ १७ ॥ मा-
यास्वाप्नमन्त्रादेरपि व्यावहारिककार्यकरत्वान्न तददृष्टचरमित्याह—
“ प्रातिभासिकेति ” ॥ १८ ॥ नन्वविद्योपादानकस्य तत्त्वज्ञा-
नस्य कथं स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वमदृष्टचरं कल्प्यते इत्याशङ्क्यो-
न्यत्रादृष्टस्यापि प्रमाणादत्रैव कल्पनादित्याह—“ मायेति ” ।
‘मायां तु प्रकृतिं विद्या’दित्यवगतमायोपादानकस्याप्यात्मतत्त्वसा-
क्षात्कारस्य ‘तरति शोकमात्मवि’‘त्सोविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्ये’
त्यादिना तन्निवर्तकत्वस्य प्रमितत्वान्नादृष्टचरत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥ वृ-
त्तिप्रतिबिम्बितचितो निवर्तकत्वे तु नोक्तवचसः शङ्कापीत्याह—
“ धीवृत्तीति ” । तत्र सम्मतिमाह—“ तदुक्तमिति ” ॥ २० ॥

सूर्यकान्तमुपारुह्य तं न्यायं चिति योजयेत् ॥ २१ ॥

जडत्वाच्छुद्धधीवृत्तेर्भासकत्वाच्चितस्तथा ।

मायाऽनिवर्तकत्वेपि विशिष्टेऽतोस्य सम्भवः ॥ २२ ॥

शुद्धस्याऽविषयत्वेऽप्युपहितो विषयो भवेत् ।

उपाधेर्विषयत्वस्याभावान्न भ्रमता धियः ॥ २३ ॥

अन्त्यज्ञानस्य नाशोऽपि स्वोपादानान्ध्यनाशतः ।

पटनाशो यथा तन्तुनाशान्नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥

तद्वचनं दर्शयति—“ तृणादेरिति ” ॥ २१ ॥ नन्वपरोक्षवृत्तौ सत्यां चिदप्रतिबिम्बनिबन्धनवृत्तिविलम्बादर्शनान्न विशिष्टे निवर्तकतेति अत्राह—“ जडत्वादिति ” । शुद्धजडस्य शुद्धचितश्च जडतया तद्भासकतया चाज्ञानानिवर्तकतया विशिष्टे निवर्तकताया आवश्यकत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

तनु निवर्तकं ज्ञानमपि न शुद्धविषयकं तस्यादृश्यत्वात् नापि विशिष्टविषयकं तस्याध्यस्तत्वेन भ्रमत्वापत्तेरिति तत्राह—“ शुद्धस्येति ” । उपहितस्य विषयत्वेऽपि उपाधेरविषयत्वेनाभ्रमत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वन्त्यज्ञानस्य किं निवर्तकं स्वयमन्यद्वा नाद्यः अन्यनिरपेक्षप्रतियोगिनो ध्वंसजनकत्वे क्षणिकत्वापत्तेः दग्धदारुदहनस्यापीश्वरेच्छादिनैव नाशात्कतकरजस्तु न पङ्कं नाशयति नापि स्वं विश्लेषमात्रदर्शनात् नान्त्यः शुद्धात्मनः किञ्चिदपि प्रत्यहेतुत्वात् तदन्यस्य च निवर्त्यत्वादित्याशङ्क्य तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्वदर्शनेन स्वोपादानाविद्यानाशस्यैव तन्नाशकत्वान्मैवमित्याह—“अन्त्यज्ञानस्येति” ॥ २४ ॥ वस्तुतस्तु सिद्धान्ते न निवर्तक-

वृत्तित्वान्मोहविध्वस्तेर्न निवर्तकखण्डनम् ।

तन्निवृत्तेश्चिदात्मत्वान्न तज्जनकखण्डनम् ॥ २५ ॥

खण्डनावकाश इत्याह—“वृत्तित्वादिति” । (१) वस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तेर्वृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डनावकाशः वृत्तिनिवृत्तेरात्मरूपतया न तज्जनकखण्डनावकाशोपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

॥ अविद्यानिवर्तकनिरूपणम् ॥

(१) स्वेतरसर्वदे तविरोधिनी वृत्तिरगत्या तदुत्तरं न किञ्चिज्जायते तस्याश्चायका-
लस्यैवाभावेन सुतरां न तच्च तदनुवृत्त्यापादनम् नच तस्याः नाशानुत्पादे सा क्व गते-
त्यादिप्रश्नावकाशः । नाशात्पादेऽपि तत्सम्भवात् तथा च तस्या नाशोऽग्रे न जायते अ-
शकालस्यैवालीकत्वात् । नचैवमात्मैव तन्नाश इत्यङ्गीकारोऽर्थ इतिवाच्यम् । अन्यवृत्तिः
क्षणमात्रं स्थित्वा नश्यतीति संसारदशायामात्मनि नाशत्वकल्पनया तथाऽङ्गीकारात् प्रा-
रब्धभोगकालीनवृत्तेस्तु अविद्यादिमात्रविरोधित्वं न तु सर्वदे तविरोधित्वमित्यप्यनुभवव-
लाग्वक्ष्यते इदमेव च प्रारब्धभोगस्य देहादिपातप्रतिषन्धकत्वमित्यादिशब्दैर्व्यवक्रियते न
तु देहादिनाशे कर्म प्रतिषन्धकं कल्प्यते । नचैवं चरमवृत्तिरूपो देहादिनाशः पूर्वमपि
जायतामित्यापत्तिरिति वाच्यम् । चरमवृत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य चरमवृत्तिहेतुत्वात् । अ-
त्रेदं बोध्यम् चरमवृत्तिः सर्वदे तविरोधित्वं न सर्वदे तनाशजनकत्वं तज्जन्यनाशानभ्युप-
गमादन्यथोक्तनाशस्यापि नाशत्वे नाशान्तराणामपि स्वीकार्यत्वेनानवस्थापत्तेरनाशत्वे
सत्यत्वापत्तेरद्वैतयुतिविरोधित्वापत्तेर्नापि हैताधिकरणकालपूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वं
तस्यास्तवत्वे नियामकाभावेन मानाभावादेवञ्च तत्त्वज्ञानस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यावरकालमनु-
वृत्तदेतं क्व गतमिति पर्यनुयोगश्च स्यात् । अत्रोच्यते । एवं सति कपालादिदेशावच्छेदेन
दण्डादिकारणकूटवान् यः क्षणस्तदव्यवहितोत्तरक्षणस्य घटादिकार्यवत्त्वे नियामकाभा-
वाद्दण्डादेर्घटादिहेतुत्वस्वीकारो व्यर्थः स्यादेतावरकालमसतो घटादेः कथमुक्तक्षणे स-
त्त्वमिति पर्यनुयोगश्च, अथ न स व्यर्थ उक्तक्षणत्वे घटादिमत्त्वव्याप्यत्वस्य प्रामाणिक-
त्वात्तस्यैव तद्व्याप्यतारूपतन्नियामकतावत्त्वात्पूर्वमसतोऽपि घटादेरुक्तक्षणे सत्त्वसम्भव
इति नोक्तपर्यनुयोग इति ब्रूये तर्हि या यद्विषयिका प्रमा सा स्वसमानविषयकाज्ञान-
तत्प्रयुक्ताधिकरणकालपूर्वत्वानधिकरणक्षणवर्तिनीति व्राम्नेः श्रुत्यादिप्रमास्थिति दृष्टत्वा-
दात्मप्रमाऽपि तथेति प्रमात्त्वस्यैवोक्तव्याप्यतारूपतन्नियामकतावत्त्वात्तत्त्व ज्ञानस्योक्तवि-
रोधित्ववसिद्ध्या नोक्तपर्यनुयोगः । अथैवमपि सुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिः फलाभावान्नाह न
तावन्मुक्तिः फलं तस्य नितरात्मस्वरूपत्वान्नाऽपि वेदान्तवाक्यजवृत्तिज्ञानं तस्यासुखरूपत्वेन
स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् नापि वृत्तिविषयत्वोपहित आत्मा तस्य लोके स्वतः पुरुषार्थ-

पुमर्थत्वं सुखे साक्षात्क्रियमाणतया मतम् ।

गौरवान्न स्वकीयत्वप्रयुक्तं मोक्षशब्दितम् ॥ २६ ॥

ननु त्वन्मते मुक्तौ न दुःखाच्छेदमात्रं किन्तु निरतिशयानन्द-
स्फुरणमपि तत्र न सुखात्मता तावत्पुमर्थः सुखीस्यामिति वत्सुखं स्या-
मितीच्छाया अदर्शनात् पुमर्थताया इच्छानियम्यत्वादन्वया बौद्धम-
तसिद्धात्मनाशादिरपि पुमर्थः स्यात् अत एव नापरकीयं सुखं पु-
मर्थः तथेच्छाविरहात् गौरवाच्चेत्याशङ्क्य सुखादौ पुमर्थता नापर-
कीयत्वप्रयुक्ता नापि स्वकीयत्वप्रयुक्ता गौरवात् किन्तु साक्षात्
क्रियमाणतया सम्बन्धस्य चानित्यत्वसाधनपारतन्त्र्यादेरिवावर्ज-
नीयसन्निधिकत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ पुमर्थत्वमिति ” । तथा
मुक्तसुखसाक्षात्कारस्य साक्षात्क्रियमाणत्वेनैव हि पुमर्थत्वमि-
त्याशयः । मुक्तिस्वरूपनिर्णयविदां सम्मतिमाह—“अविद्येति” ।

॥ २६ ॥

॥ मुक्तेरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वोपपत्तिः ॥

त्वेनाकृतत्वात् तत्तेरस्थिरत्वे न तद्विषयलोपहितात्मनो ऽप्यस्थिरत्वादिति चेन्न । स्वाज्ञान-
विरोधुपहितस्यात्मरूपस्य सुखस्यैव फलत्वात् लोकेऽपि हि सुखमात्मैव चन्दनादियोगज-
मनोवृत्तेस्तत्र व्यञ्जकमात्रत्वात् मानभूवं भूयासमित्याकारिकाया अन्येच्छानधीनेच्छाया
एव एवं परम आनन्दइत्यादियुतेष्वचान्यथानुपपत्तेश्च, स्वाज्ञानविरोधित्वं च स्वाज्ञानाधि-
करणकालपूर्वत्वशून्यवर्णवृत्तित्वं एतावांस्तु विशेधौ यच्चन्दनादियोगजमनोवृत्तेर्यत्किञ्चिद-
ज्ञानविरोधित्वं तन्नाशोत्तरमज्ञानान्तरेणात्मसुखस्यावरणात् वेदान्तजन्यवृत्तेस्तत्त्वज्ञानसामा-
न्यविरोधित्वं तन्नाशोत्तरमज्ञानान्तरेणानावरणात् स्वाय्यवहितपूर्ववर्णने सुखावकाशयत्कि-
ञ्चिदज्ञानविरोधित्वं तु द्वयोरपि तुल्यं । नचैकदैकमेवाज्ञानमावृणोतीति सिद्धान्ता-
त्स्वाव्यवहितपूर्ववर्णने सुखावरकाज्ञानसामान्यविरोधित्वमपि द्वयोस्तुल्यमिति यत्कि-
ञ्चित्पदं वदामिति वाच्यम् । चन्दनादियोगजवृत्तेः पूर्णानन्दावरकमूलाज्ञानाविरोधित्वा-
त्माज्ञानान्दावरकपल्लवाज्ञानं प्रतेऽव तस्याः विरोधित्वात् नच वृत्तेरेव सुखत्वसम्भवेन ना-
त्मा सुखरूप इति वाच्यम् । सुषुप्तौ निष्कामतत्त्वकाले जागरे च भासमानसुखस्य वृत्तित्वा-
सम्भवात्तदाऽनन्तवृत्तिकल्पने गौरवात् एकरूपेऽपि सात्त्व्यानन्दे ऽनुभूयमाने तारतम्यस्य
व्यञ्जकवृत्तितारतम्यगतत्वान्नानुपपत्तिः क्त्वाच यत्किञ्चिदज्ञानविरोधुपहितात्मनः स्वतः
पुरुषार्थत्वमात्रसत्त्वे ऽप्यज्ञानसामान्यविरोधुपहितात्मनः परमपुरुषार्थत्वादस्थिरत्वम-
किञ्चित्कुरं तदुत्तरं सुखानावरणादिति धेयम् ।

अविद्यास्तमयो मोक्षो नित्यानन्दप्रतीतितः ।

निःशेषदुःखोच्छेदाच्च पुरुषार्थः परो मतः ॥ २७ ॥

अहमर्थगतस्यैव चिदंशस्यात्मनो विभोः ।

मोक्षकालान्वयित्वेन पुमर्थो मोक्ष इष्यते ॥ २८ ॥

दुःखाभावातिरेकेपि सुखस्यात्मैकरूपता ।

सुखप्रकाशयोरेकाद्वयब्रह्मस्वरूपता ॥ २९ ॥

जाड्यदुःखात्मतारूपव्यावर्त्यभिदयाऽनयोः ।

सुखप्रकाशयोः सिद्धेत्प्रयोगो युगपत्सह ॥ २९ ॥

ननु कस्यायं मोक्षः पुमर्थः किमहमर्थस्य आहो चिन्मात्रस्य नाद्यः त्वन्मते अहमर्थस्य मुक्त्यनन्वयात् नान्त्य अहं मुक्तः स्यामिति वत् चिन्मात्रं मुक्तं स्यादिति छाया अननुभवादिति चेन्मैवमित्याह—“अहमिति” । अहमर्थगतचिदंशं मुक्तिकालान्वयिनं प्रति पुमर्थत्वस्य मोक्षे सम्भव इत्युक्तप्रायत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु सुखस्य दुःखाभावमात्रत्वे वैशेषिकमोक्षवदपुमर्थता अतिरेके सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य दुःखाभावातिरेकेष्यात्मानतिरेकान्मैवमित्याह—“दुःखाभावेति” । नन्वात्मनः सुखमात्रत्वे सुखप्रकाशाभावे नापुमर्थत्वं उभयात्मकत्वे चाखण्डार्थत्वहानिरित्यत आह—“सुखप्रकाशयोरिति” ॥ २८ ॥

नन्वर्थभेदाभावे सुखप्रकाश इति सहप्रयोगायोग इत्यत आह—“जाड्येति” । अविद्याकल्पितजडात्मकत्वरूपव्यावर्त्यभेदेन तदुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु दुःखाभावस्य सुखस्य च तत्त्वतो

दुःखस्य कल्पितत्वेन तद्भेदः किं न कल्पितः ।
 तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादवस्तुत्वान्न मे क्षतिः ॥ ३० ॥
 दुःखाभावस्य चिद्रूपानतिरेकेण वस्तुतः ।
 आत्माभिन्नसुखस्फूर्त्यै वाऽस्यापि स्फुरणं भवेत् ॥ ३१ ॥
 तस्माच्चित्स्वप्रकाशात्माभिन्नं सुखमखण्डितम् ।
 पुमर्थोस्त्यहमर्थात्मचिदंशस्यैव सम्मतः ॥ ३२ ॥
 तच्चापि जीवन्मुक्तानां सिद्धं स्वानुभवेन हि ।
 तत्त्वज्ञानेन विध्वस्ताविद्यो जीवद्विमुक्तिभाक् ॥ ३३ ॥
 अविद्यायां विनष्टायामपि प्रारब्धकर्मणा ।
 देहादिप्रतिभासोऽनुवृत्त्या स्याद्वाधितस्य च ॥ ३४ ॥
 निवृत्तसर्पविभ्रान्तेर्भयकम्पानुवृत्तिवत् ।
 दण्डसंयोगनाशेपि चक्रस्य भ्रमणं यथा ॥ ३५ ॥

दुःखाद्भेदे अपसिद्धान्तः अभेदेत्वपुमर्थतेत्याशङ्क्याह—“ दुःख-
 स्येति ” ॥ ३० ॥ ननु स्वप्रकाशस्य सुखस्य स्वतः स्फुरणेपि
 दुःखाभावस्यास्फुरणादपुमर्थतेत्याशङ्क्याह—“ दुःखाभावस्येति ”
 ॥ ३१ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” ॥ ३२ ॥

॥ चिन्मात्रस्य मोक्षभागित्वोपपत्तिः ॥

तत्सुखं जीवन्मुक्तानामनुभवसिद्धमित्याह—“तच्चेति” । जीव-
 न्मुक्तं लक्षयति—“तत्त्वज्ञानेनेति” ॥ ३३ ॥ ननु तत्त्वज्ञानादविद्या-
 नाशे सद्यः शरीरपातापत्तिरित्याशङ्क्याह—“अविद्यायामिति” ।
 ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्ताभ्यां द्रढयति—“ निवृत्तेति ” ॥ ३५ ॥

विनिःसारितपुष्पेपि सम्पुटे पुष्पवासना ।

दृश्यते नियमो नातः क्रियाज्ञानैकसंस्कृतेः ॥ ३६ ॥

नाशः संस्कारसंव्याप्तो नाशत्वाज्ज्ञाननाशवत् ।

संस्कारनाशान्यत्वे सत्येवं स्यादनुमा प्रमा ॥ ३७ ॥

संस्कारः कार्यरूपोपि निरुपादानको मतः ।

ध्वंसवत्सोऽप्यविद्येव शुद्धात्माश्रित एव हि ॥ ३८ ॥

प्रविनश्यदवस्थस्य समवायिनमन्तरा ।

दृष्टा स्थिति र्न तत्सिद्ध्यै स्यादज्ञानानुवर्त्तनम् ॥ ३९ ॥

बहुकालाल्पकालादिगणनाया न हेतुता ।

ननु क्रियाज्ञानयोरेव संस्कारो नान्यस्येत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तन्नियमं व्यभिचारयति—“ विनिःसारितेति ” ॥ ३६ ॥

नाशमात्रस्य संस्कारव्याप्तत्वमनुमानेन दर्शयति— “ नाश-
इति ” ॥ ३७ ॥ संस्कारः कार्योपि ध्वंस इव निरुपादानकः अ-
विद्येव च शुद्धात्माश्रित इति नाविद्यासापेक्ष इत्याह—“ संस्का-
र इति ” ॥ ३८ ॥ ननु भावकार्यस्याध्यस्तस्य संस्कारदेहादितद्धे-
तुप्रारब्धकर्मादेः स्थित्यर्थं तदुपानाज्ञानानुवृत्त्यापात इत्याशङ्क्याह—
“ प्रविनश्यदिति ” ॥ ३९ ॥ ननु क्षणमात्रस्थितावपि कथं ब-
हुक्षणस्थितिरिति तत्राह—“ बह्विति ” । सत्युपपादके लक्ष-
णगणनाया अप्रयोजकत्वात् तत्र क्षणमात्रस्थितिः समसमयस्याज-
नकत्वात् अत्र तु प्रतिबन्धकाभावसहकृतहेतोस्तावत्कालमभावाच्च

यत्र यद्यद्यथा दृष्टं तत्तथेत्यवगम्यताम् ॥ ४० ॥

जीवन्मुक्तिदशायां स्वानन्दस्फूर्तिरभीष्टभाक् ।

तत्त्वे ज्ञातेऽनुवृत्तेस्तु बाधितस्यापि सम्भवात् ॥ ४१ ॥

द्विचन्द्रादिभ्रमे यद्वद्दोषादेवानुवर्तनम् ।

प्रतिबन्धकसत्त्वेन तथाऽत्राप्यनुवर्तनम् ॥ ४२ ॥

ज्ञानानिवर्त्यदोषस्य प्रारब्धाख्यस्य कर्मणः ।

अत्रापि सम्भवाजीवन्मुक्तिः सिद्ध्यति तद्विदः ॥ ४३ ॥

यद्वाऽस्त्वविद्यालेशानुवृत्त्या देहादिकस्थितिः ।

आकारस्यैव वेदान्ते लेशशब्दार्थता मता ॥ ४४ ॥

तथात्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥ आनन्दस्फूर्त्यापादानं जीवन्मुक्तिदशाया-
मिष्टमेवेत्याह— “ जीवन्मुक्तीति ” ॥ ४१ ॥ बाधितानुवृत्तिस-

म्भवं दृष्टान्तेन सम्भावयति—“ द्विचन्द्रेति ” । तत्त्वे ज्ञाते
द्विचन्द्रादिवद्दोषाद्बाधितानुवृत्तिसम्भवोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु त-
त्रेवात्र ज्ञानानिवर्त्यदोषाभावेन वैषम्यमित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानेति ” ।

यावत्प्रतिबन्धकसत्त्वं ज्ञानानिवर्त्यस्य दोषस्यात्रापि सम्भवात् स-
र्वज्ञानानिवर्त्यस्य तस्य कुत्राप्यसंप्रतिपत्तेः तदुक्तं ‘ न हि जात्यैव क-
श्चिद्दोषोऽस्तीति ’ तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥

पक्षान्तरमाह—“ यद्वेति ” । ननु लेशो नावयवः अज्ञानस्य
निरवयवत्वादतएवाविद्या दग्धपटन्यायेन तावत्तिष्ठतीत्यपि निरस्तं
निरवयवे तन्न्यायासम्भवादिति चेन्नाकारस्यैव लेशशब्दार्थत्वादि-
त्याह—“ आकारस्यैवेति ” ॥ ४४ ॥ अनेकाकारता अज्ञानस्यश्रु-

इन्द्रो मायाभिरीयेत पुरुरूप इति श्रुतेः ।
 अनेकाकारता बुद्ध्याऽविद्यायास्तत्तथेष्यते ॥ ४५ ॥
 स्यादाकारिनिवृत्तावप्याकारस्यानुवर्तनम् ।
 यथा व्यक्तिनिवृत्तौ स्याज्जातेरप्यनुवर्तनम् ॥ ४६ ॥
 अनेकशक्तिकाविद्या तात्त्विकत्वभ्रमावहा ।
 प्रपञ्चे तत्त्वबोधेन सा निवृत्ता यदा भवेत् ॥ ४७ ॥
 अर्थक्रियासमर्थित्वसम्पादनकरीह या ।
 प्रारब्धसमकालेन तत्त्वज्ञानेन नाशिता ॥ ४८ ॥
 अपरोक्षभ्रमाभासयोग्यार्थाभासदायिनी ।
 साऽनुवृत्ताऽस्ति तच्छक्त्या नोक्तदोषोऽवकाशभाक् ॥ ४९ ॥

त्याऽवगतेत्याह—“ इन्द्र इति ” ॥ ४५ ॥ ननु कथमाकारिनिवृ-
 त्तावाकारानुवृत्तिरिति तत्राह—“ स्यादिति ” ॥ ४६ ॥ ननु को-
 यमाकारो नाम जातिर्वा शक्त्यादिरूपो धर्मो वा सुवर्णकुण्डलादिव-
 दवस्थाविशेषो वा नाद्यौ तयोर्देहादिभ्रमोपादानत्वे अविद्यात्वापा-
 तात् अनुपादानत्वे च उपादानान्तराभावेन देहादिभ्रमोत्पत्त्ययोगात्
 आत्मान्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन चाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वावश्यम्भा-
 वेनाज्ञाने निवृत्ते स्थित्ययोगाच्च अवस्थावन्तं विना अवस्थायाः स्थि-
 त्ययोगादित्याशङ्क्यानेकशक्तिमदविद्यायाः प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वादि-
 भ्रमहेतुशक्तेः प्रपञ्चे अर्थक्रियासमर्थित्वसम्पादकशक्तेश्च प्रारब्धक-
 र्मसमकालीनेन तत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तावप्यपरोक्षप्रतिभासयो-
 ग्यार्थाभासजनिकायाः शक्तेरनुवृत्तेः तद्वती अविद्यापि तिष्ठत्येवेति
 नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रेत्याह—“ अनेकशक्तिकेति ” त्रिभिः
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तच्छक्तिनाशमात्रेण मुक्तोऽयं व्यपदिश्यते ।
 अतोऽन्ते सर्वशक्त्याढ्या सर्वाविद्या निवर्तते ॥ ५० ॥
 भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति च श्रुतेः ।
 अतो लेशानुवृत्तेः स्याज्जीवन्मुक्तिप्रसाधनं ॥ ५१ ॥
 यद्वाऽज्ञानस्य या सूक्ष्मावस्था सा लेशशब्दिता ।
 तन्नाशेपि न सा नष्टा ततो देहादिकस्थितिः ॥ ५२ ॥
 यागे गतेपि यागस्य सूक्ष्मापूर्वं यथेष्यते ।
 तथाऽज्ञाने गते सूक्ष्मा देहाद्याभाससाधिका ॥ ५३ ॥
 तस्मात्फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकं ।

—

नन्वविद्यायां सत्यां कथं मुक्त इति व्यपदेश इति चेत्तत्राह—
 “ तदिति ” ॥ ५० ॥ ननु लेशस्थितौ कर्मानुवृत्तिः तदनुवृत्तौ च
 ज्ञानप्रतिबन्धेन लेशस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इत्याशङ्क्याह—“ भूय-
 इति ” । एतदुक्तं भवति न तावज्ज्ञप्तावन्योन्याश्रयः भूयश्चान्ते-
 इत्यादिश्रुतेरेव लेशानुवृत्तेरवगतत्वात् नापि स्थितौ एककालीनत्वेन
 दोषाभावादिति तथाच लेशानुवृत्तिपक्षोऽपि साधीयानिति भावः
 ॥ ५१ ॥ पक्षान्तरेण समाधत्ते—“ यद्वेति ” ॥ ५२ ॥ नियमपू-
 र्वकल्पनापूर्वतन्त्रसिद्धत्वादित्याह—“ यागइति ” ॥ ५३ ॥ तत्र
 वार्त्तिकवचनमाह—“ तस्मादिति ” ॥ ५४ ॥ तथाच यागे ग-
 तेपि यागसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वं यागसाधनतानिर्वाहकमङ्गीक्रियते
 तथा अज्ञाने गतेपि तत्सूक्ष्मावस्थारूपो लेशो देहादिप्रतीत्यनुकूलः

उत्पत्तौ वापि पश्चादेरपूर्वं न ततः पृथक् ॥ ५४ ॥

भाट्टवार्त्तिकरीत्येतथं निर्वाहसमतोभयोः ।

स्वर्गश्रुतेरिवात्रापि जीवन्मुक्तिश्रुतेर्गतिः ॥ ५५ ॥

तावदेव चिरं ह्यस्येत्येवं श्रुत्याऽऽत्मवेदिनः ।

प्रारब्धक्षयतो नान्यत्किञ्चिन्मुक्त्या अपेक्ष्यते ॥ ५६ ॥

भक्तिजेशप्रसादस्य तत्त्वज्ञानोपयोगिता ।

यमेवैष इति श्रौतवाक्यानुसरणं स्मृतेः ॥ ५७ ॥

— — —

स्वीक्रियते इति भावः ॥ ५४ ॥ स्वर्गजनकताग्राहकश्रुतेरिवात्रापि जीवन्मुक्तिश्रुतेस्तादृगर्थस्वीकारादित्याह— “ भाट्टेति ” । तथा-
चाविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरूपपन्नतरेति भावः ॥ ५५ ॥

॥ जीवन्मुक्त्युपपत्तिः ॥

तन्वपरोक्षज्ञानिनोपि स्वयोग्यपरमानन्दहेतुपरमकाष्ठापन्नभ-
क्त्यभावेन तत्साध्यस्य मोक्षकलेश्वरप्रसादस्याभावेन प्रारब्धकर्मणा
संसारानुवृत्तौ जीवन्मुक्तिः तद्भावे तु प्रसादस्यापि भावेन निःशेष-
बुद्धिनिवृत्तिविशिष्टस्वतोनीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावस्वरूपा
मुक्तिरित्याशङ्क्याह—“ तावदिति ” । अस्योत्पन्नात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारस्य प्रारब्धकर्मक्षयमात्रमपेक्षणीयं कैवल्यसम्पत्त्यर्थमिति प्रति-
पादनेन ईश्वरप्रसादापेक्षाया वक्तुमशक्यत्वात्स्मृतिपुराणादीनां
श्रुतिविरोधेन स्तुतिपरत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ५६ ॥ ‘ यमेवैष वृणुते
तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वा’मिति • भक्तिजन्येश्वर-
प्रसादस्यापि तत्साक्षात्कारस्वरूप एवोपयोग्यस्य बोधितत्वेन स्मृत्या-
दीनामपि तदनुसारित्वाद्द्वैतपरीत्येन साध्यसाधनभावे मानाभावा-
दित्याशयेनाह—“ भक्तिजेति ” ॥ ५७ ॥ नापि मुक्तौ उच्चनी-

न मुक्तेस्तारतम्यं वा सर्ववैक्यस्वरूपतः ।

उपैति परमं साम्यमित्यैक्ये परसाम्यभाक् ॥ ५८ ॥

तारतम्यविनिर्मुक्तं पदं कैवल्यमिष्यते ।

चभावः तस्य द्वितीयसापेक्षत्वेन तदा असम्भवादित्याह—
 “ नेति ” । ननु मुक्तावतारतम्यं किं भेदाभावात् उत सत्यपि
 भेदे तत्साम्यात् नाद्यः श्रुत्या भेदसिद्धेः नान्त्यः साम्यं किं जीवे-
 श्वरयो रूतजीवानामेव नाद्यः तयोर्विभुत्वाणुत्वशेषशेषिभावस्वात-
 न्द्र्यपारतन्त्र्यादिना तारतम्यात् अनेकेश्वरापत्त्या जगत्प्रवृत्त्ययोगात्
 तद्व्यतारतम्यप्रतिपादकस्मृतिभिः ‘ज(१)गद्यापारवर्जमित्यादि’सूत्रैरु-
 त्कृष्टत्वनिकृष्टत्वग्राहकानुमानैर्विरोधाच्च नान्त्यः जीवान्प्रति शे-
 पिणो लक्षितत्वादित्याशङ्क्य निरस्यति—“ उपैतीति ” । ‘ परमं
 साम्यमुपैतीति ’ साम्यश्रुतेश्च सातिशयत्वे मुक्तेः स्वर्गादिवदनित्य-
 त्वं स्यात् अधिकदर्शने दुःखद्वेष्येष्वादिकं च स्यादत एक्ये एव सा-
 मञ्जस्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ननु कथमैक्यं मुक्तावभिमतं यतो जीवान्प्रति नियामकाद्विष्व-
 कसेनादितश्च जीवानां निकृष्टत्वं श्रुतं ‘ सैवानन्दस्ये ’त्यादितैत्तरीया-
 दिश्रुतिभिः ‘ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः
 प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ’ इत्यादिस्मृतिभिः ‘ वृद्धिहास(२)भाक्क-
 मन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव ’मित्यादिसूत्रैरुक्तश्रुतितर्कानुगृहीतैरनु-
 मानैर्विरोधाच्च मुक्तौ तारतम्यमेव युक्तमित्याशङ्क्याह—“ तारत-
 म्येति ” । एतदुक्तं भवति भेदाभावेन तारतम्यासिद्धिः यथा च
 श्रुत्यादेर्न भेदपरत्वं तथा प्रागेव गतं भेदसत्त्वे अभेदात्मकपरमसा-
 म्याभावात् तत्सत्त्वे भेदस्यैवाभावात् किञ्च तारतम्याभिधानं परम-

यत्र स्यात्तारतम्यं साऽवान्तरा मुक्तिरीरिता ॥ ५९ ॥

मुक्तस्य ब्रह्मरूपत्वान्न जीवत्वमुपाधिना ।

तत्त्वज्ञानेन चाज्ञाने नष्टे नासावुपाधिभाक् ॥ ६० ॥

मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दान्तवर्णने ।

मुक्तौ उत ब्रह्मलोकादिवासरूपापरमुक्तौ नाद्यः 'एवं(१)मुक्तिफलानि-
यमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते'रिति तृतीयान्त्याधिकरणे 'ऐहि(२)-
कमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शना'दित्येतत्सूत्रोक्तज्ञानगतैहिकत्वामु-
ष्मिकत्वरूपविशेषवन्मुक्तावपि तारतम्यमाशङ्क्य निषेधात् द्वितीयेत्वि-
ष्टापत्तिरित्याह—“साऽवान्तरेति” ॥ ५९ ॥ ननु मुक्तजीवभोग ईश्व-
रभोगान्निकृष्टः जीवभोगत्वात् संसारिभोगवत् एवं जीवज्ञानादिक-
मपि पक्षीकृत्य प्रयोग उहनीयः ईश्वरानन्दो जीवानन्दादुत्कृष्टः त-
न्नियामकानन्दत्वात् यदेवं तदेवं यथा सेवकानन्दात्सेव्यानन्दः ई-
श्वरोजीवस्वभावानन्दादित उत्कृष्टस्वभावानन्दादिमान् तत्प्रेप्सुत्वे
सति तत्रशक्तत्वात् योयत्प्रेप्सुत्वे सति यत्र शक्तः स तद्वान्यथा-
संमत इत्यादीनि तारतम्यसाधकान्यनुमानानि सन्तीत्याशङ्क्याह—
“मुक्तस्येति” । आद्येऽनुमाने मुक्तस्य ब्रह्मरूपतया उपाधिकृ-
तजीवत्वाभावेनाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च द्वितीयाद्यनुमाने जी-
वेश्वरविभागकाले तारतम्यसाधनं चेत् सिद्धसाधनं तद्विन्नकाले
चेत्पूर्वदोषानीतवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥

‘सैवानन्दस्येत्यादिश्रुतिभिर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्ते-
पूतरोत्तरशतगुणत्वरूपतारतम्यमुपाधितारतम्येन वदन्तीभिर्निरू-
पाधिकं स्वरूपानन्दे तारतम्यस्य वक्तुमशक्यत्वान्न मुक्तौ तारत-
म्यमित्याह—“मानुषानन्दमिति” । एतेन प्रकृता बन्धनिवृत्तिः

तारतम्यस्य विश्रान्तिः स्वरूपानन्द एव हि ॥ ६१ ॥

अविद्याध्वस्तिरप्येका तारतम्यविवर्जिता ।

आनन्दस्य स्वरूपत्वान्न गुणत्वादिकल्पना ॥ ६२ ॥

सुखे वैषयिके यद्धि साधनैस्तारतम्यतः ।

तारतम्यं न तद्ब्रह्मस्वरूपानन्द इष्यते ॥ ६३ ॥

ब्रह्मवित्परमाप्रोतीत्यवाप्तेर्ब्रह्मरूपता ।

स्वसजातीयबन्धनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा बन्धनिवृत्तित्वात् निगडबन्धननिवृत्तिवदिति निरस्तं तारतम्यस्य गुणगत-जातित्वेन बन्धनिवृत्त्याश्रयात्मनि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥ अतएव निवृत्तिगततारतम्यसाधनमप्यपास्तं निवृत्तेर्निरतिशयत्वादित्याह—“अविद्याध्वस्तिरिति” । आनन्दस्य स्वरूपतया उभयवासिद्धेन गुणत्वाभावेन तत्रापि तस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ६२ ॥ वैषयिकसुखे साधनतारतम्यप्रयुक्ततारतम्ये सत्यपि स्वरूपानन्दे तदभावान्न तारतम्यमित्याह—“सुखे ” इति ॥ ६३ ॥

सायुज्यादिगतमुक्तौ उत्कृष्टत्वव्यपदेशोऽपकृष्टत्वाभावमात्रेण न तु स्वरूपेणेत्याह—“ब्रह्मविदिति” । ननु सायुज्यं नैक्यं ‘चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोती’त्यादिश्रुतौ सत्यपि भेदे सायुज्योक्तेः ‘सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गता’इत्यादौ सयुजां प्रवेशमात्रोक्तेश्च, सयुजोभावः सायुज्यामिति युजशब्देन सम्बन्धस्यैवोक्तेः ‘सालोक्यमथ सामीप्यं सारूप्यं योग एव चे’ति स्मृतौ सायुज्ये सम्बन्धकवाचकयोगशब्दप्रयोगाच्च तस्मात्सायुज्यं नाम क्षीरनीरवत् अन्यदेहाविष्टग्रहदेवतादिवच्च संश्लेषमात्रं नत्वैक्यमित्याशङ्क्य व्यापकेनेश्वरेण संश्लेषस्य नित्यसिद्धत्वेनापुमर्थत्वात् नचैतल्लोकस्थितस्य जीवस्य लोकान्तरस्थितालौकिकशरीरावच्छिन्नेनेश्वरेण संश्लेषः साध्यः ‘अत्र ब्रह्म समश्नुत’इतिश्रुतेः उत्क्रमणागमनादिसाध्यब्रह्मलोकावाप्तिवदुपाध्यवच्छिन्नजीवस्यानवाच्छिन्नब्रह्मा-

यथा तथैव ताद्रूप्यं सायुज्यस्यापि सम्मतं ॥ ६४ ॥

सायुज्यस्य विभक्तत्वाभाव एव गिरोदितः ।

नवा सम्बन्धमात्रार्थः सायुज्यमिति शब्दतः ॥ ६५ ॥

श्रोत्रियस्येति वाक्येषु सर्वेष्वानन्दवर्णने ।

अकामहतमुक्तस्यैकत्वेपि सुखमद्वयं ॥ ६६ ॥

अन्तर्भावात्तदानन्दे सर्वानन्दस्य तद्धिया ।

अतो मुक्तिसुखं सर्वतारतम्यविवर्जितं ॥ ६७ ॥

भेदरूपपरममुक्तेः पारलौकिकफलत्वाभावात् ‘ब्रह्मविदाप्नोति प-
र’मित्यादाववाप्तब्रह्मरूपत्ववत् सायुज्यस्यापि तद्रूपताया अङ्गीकर-
णीयत्वात् चन्द्रमसः सायुज्यमित्यादौ एकोपाध्यवच्छिन्नस्योपा-
ध्यन्तरावच्छिन्नेनैक्यानुपपत्तिवद्वानुपपत्तेरभावान्न तथात्वमित्या-
ह—“ अवाप्तेरिति ” ॥ ६४ ॥

प्रसिद्धार्थस्वीकारे बाधकस्योक्तत्वात्सायुज्यशब्दस्तावद्विभक्तत्वा-
भावाभिप्रायक इत्याह—“ सायुज्यस्येति ” ॥ ६५ ॥ यच्चोत्त-
रोत्तरं शतगुणानन्दप्रकाशकवाक्येषु प्रतिवाक्यं मुक्तावकामह-
शतशब्दप्रयोगान्मानुषानन्दवद्वकामहतमुक्तानन्देऽपि तारतम्यं त-
न्नेत्याह—“ श्रोत्रियस्येति ” । ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति’ सर्वेषां लौकिकानन्दानां परमानन्दान्तर्भावा-
भिधानोपपत्तेर्न तु तस्य तस्याकामहतस्य तावानेवानन्द इति येन तत्रा-
पि तारतम्यं कल्प्येन तथाच सर्वेषु वाक्येषु अकामहतस्य मुक्तस्यै-
कत्वेपि तदानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भावात् स एव तस्मिन् तस्मिन्
आनन्दे वक्तव्ये परामृश्यते तत्तदिन्द्रादिसाम्येन तस्य सर्वत्राभि-
धानोपपत्तेर्न तेन तारतम्यशङ्का स्वरूपानन्देऽवकाशं लभते इति
द्वयं तात्पर्यार्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ स्वरूपानन्दतारतम्यभङ्गः ॥

न मुक्तिः कर्मणा साध्या न ज्ञानादिसमुच्चयात् ।

मुक्तेरनित्यतापत्तेस्तत्त्वज्ञानेन सा स्वयं ॥ ६८ ॥

ज्ञानादेव भवेन्मुक्तिर्नान्यः पन्था इति श्रुतेः ।

अज्ञानकृतसंसारबन्धो ज्ञानेन बाध्यते ॥ ३९ ॥

मुक्तेर्भक्तिगरीयस्त्वं साधनातिशयस्तुतेः ।

ननु मुक्तिः प्रयागमरणादिकर्मसाध्येति मते ज्ञानकर्मसमुच्चय-
साध्यति मते च प्रयागमरणादीनां वर्णाश्रमकर्मणां च विषमत्वात्
मुक्तसुखं परस्परतारतम्यवर्तिकं न स्यादित्याशङ्क्याह—“न मुक्ति”
रिति । केवलकर्मपक्षे समुच्चयपक्षे वा कर्मसाध्यत्वेन मुक्तेरनित्य-
त्वापत्तेः ‘नान्यः पन्था’ इति श्रुतिविरोधाच्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य नि-
र्गुणविषयतया गुणविषयत्वस्यैवाभावान्न तत्र वैषम्यमिति द्वयो-
स्तात्पर्यार्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ननु ‘मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु परश्चैकान्तभ-
क्तिमानित्यादि’ स्मृत्या मुमुक्षुभक्तापेक्षया अमुमुक्षोरनन्यभक्तस्याधि-
क्योक्तेः तदाधिक्यस्य लोकरीतिसिद्धत्वाच्च ‘भक्तिः सिद्धेर्गरीय-
सीति’ स्मृत्या अल्पभक्तिसाध्यमुक्त्यपेक्षया अधिकमुक्तिहेतुभक्तेर-
प्याधिक्योक्तेश्चेत्याशङ्क्याह—“मुक्तेरिति” । तत्रायं भावः
फलमनिच्छतो या भक्तिस्तस्यास्तु गरीयस्त्वं यत्प्रतिपादितं तत्तत्त्व-
साक्षात्कारे त्वरासम्पादकं न तु मुक्तितारतम्याक्षेपकं किं पुनर्ब्रा-
ह्मणाः पुण्याइत्यत्र कैमुत्येन च साधनतारतम्येन नसाध्यतारतम्यं
विवक्षितं किं तु विलम्बिततरणरूपफलसम्बन्धमात्रपर्यवसानं कै-
मुत्यस्यापि त्वराफलालाभमात्रेणोपपत्तेः साधनमात्रतारतम्यस्य
फलतारतम्याप्रयोजकत्वाच्च न हि दण्डतारतम्येन घटतारतम्यं क-
चिदपि दृश्यते । ननु ‘साधनस्योत्तमत्वेन साध्यमुत्तममाप्नुयुः ।
ब्रह्मादयः कमेणैव यथानन्दश्रुतौ श्रुता’ इति ब्रह्मानन्दे ‘अधिकं तव
विज्ञानमधिका च गतिस्तवेति’ साक्षान्मोक्षधर्मे च साधनतारतम्येन

किं पुनर्ब्राह्मणा इत्थं कैमुत्येन तथेष्यते ॥ ७० ॥

ददामि बुद्धियोगं तमित्यत्राऽपि स्वयं हरिः ।

फलं भक्तेः परं ज्ञानं प्राहाज्ञाननिवृत्तये ॥ ७१ ॥

तस्मात्स्वरूपानन्दस्य स्वप्रकाशात्मरूपिणः ।

प्राप्तिर्मुक्तिर्न तत्राऽस्ति तारतम्यं कथंचन ॥ ७२ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारोऽयं हरिपादयोः ।

सेवायै कृतआनन्दप्रदोऽस्तु सुविचारिणाम् ॥ ७३ ॥

सदानन्दविदा कृष्णपादपद्मरसाशिषा ।

कृतोऽयं सुहृदां भूयात्सदानन्दपदप्रदः ॥ ७४ ॥

इति अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे चतुर्थपरिच्छेदः समाप्तः ।

साध्ये तदुक्तिरिति चेन्न साधनोत्तमत्वेन साध्योत्तमत्वस्यापरमु-
क्तिविषयत्वात् विज्ञानगत्याधिक्योक्तेरपि साक्षात्कारप्रयोजकस-
गुणविषयज्ञानपरत्वाच्चेति न कश्चिद्दोष इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” ॥ ७२ ॥

॥ साधनतारतम्येन साध्यतारतम्यभङ्गः ॥

स्वकृतं कर्म भगवत्पदारविन्दे समर्पयति— “ अद्वैति ”

द्वाभ्यां ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यत्कृपालवतोऽप्यज्ञः सारं वेत्ति विचारणात् ।

वेदान्ततज्ज्ञवाक्यानां तं मुकुन्दमहं भजे ॥ १ ॥

इति श्रीश्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीस-
दानन्दविद्वत्कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारे मुक्तिनि-
रूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

॥ परिसमाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या १८)

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः ।

सारस्वतवंशाम्भोधिशीतकिरणश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च ।

वाराणसेय सेंट्रलहिन्दूकालेजसम्बन्धिरणवीरसंस्कृतपाठशालायां
श्रीगौरीशङ्कर नास्त्रा संस्थापितवेदांतशास्त्राध्यापनपदमलङ्क-
र्वाणेन द्राविड श्रीलक्ष्मण शास्त्रिणा परिशोधितः

श्रीकाश्याम्

विद्याविलास-नान्नियन्त्रालये, हरिदासगुप्तेन,
मुद्रयित्वा प्रकाशितम्

१९०३ ख्रिष्टीयाब्दे ।

१९६० विक्रमीयाब्दे ।

श्रीगुरुःशरणम् ।

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रह-

भूमिका ।

इह खलु पारमेश्वरमायाविलासविलसदुच्चावचकार्यप्रपञ्चे लोके
सन्ति बहुधा परस्परं विभिन्नमतयो जीवाः । परममी चिरन्तन
कर्मसन्तानसम्भ्रान्तचेतसो मा स्म भूवन् निःश्रेयससाधनापरि-
ज्ञानेन वञ्चिता इत्यमन्दकरुणामयविग्रहैरमितप्रभावैर्महर्षिभिर्यथा-
धिकारं वेदार्थोपदेशमुखेनान्वग्राहिषत ।

तदनु समयमहिम्ना नानाविधकुतर्कशङ्काकलुषितान्तरङ्गैः पु-
रुषापसदैराकुलीकृतासु सनातनवैदिकसम्प्रदायप्रक्रियासु निखि-
लमेव विश्वं सांवर्तमहार्णवविघूर्णमानमिव तदा समालक्ष्य सञ्जा-
तानवधिककारुण्यविशेषो भगवान्महेश्वरस्तामेव वैदिकसम्प्रदा-
यपद्धतिं स्थिरीचिकीर्षुर्भूतलेऽवतीर्य नाम्ना भगवत्पाद श्री १०८
मच्छङ्कराचार्य इति प्रथामुपगतः समुत्सार्य वैदिकपक्षविपक्ष-
संहर्तिविधाय चातिमानुषानि कर्माणि संस्थाप्य शश्वत्सम्प्रदाय-
स्थैर्यविधये चतुर्दिक्षु मठाम्नायनिर्माणपुरस्सरं स्वात्मानुरूप-
श्छिष्यानचिन्त्यज्ञानशक्तेः परमेश्वरस्य निःश्वासस्थानीयानामाग्ना-
यगवीनामैदम्पर्यनिरूपणपरां भगवन्महर्षिकृष्णद्वैपायनप्रणतिशा-
रीरकब्रह्ममीमांसां प्रसन्नगम्भीरार्थपरिपूर्णेन भाष्याभिधेन स्वी-
यानितरसाधारणेन वाङ्मयेन यथावद्विशदय्य जगति समातेने
शब्दतस्तात्पर्यतश्च परमसर्वस्वभूतमखिलश्रुतीनां निर्विशेषाद्वैतसि-
द्धान्तरहस्यजातम् ।

अथातीते बहुतिथे काले कतिपये दुर्वादिनो राजमार्गाभ्यर्णं
व्रजन्तं मत्तमातङ्गमनु भ्रममाण इव सारमेया यदीयवाग्वैभवं प्रच-
ण्डमार्तण्डमण्डलमित्रोलूका अनाकलय्यैव महतीमारभटीमास्थाय
ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामाः स्वरसतः श्रुत्यक्षरानुप्राणितं स्वा-
भिमतार्थमनासादयन्तः स्वोत्प्रेक्षितबहुविधदुस्तर्कजालमार्पसिद्धा-
न्तानुसारित्वोपन्यासेन बहुलमातन्वानाः गगनकुसुमायमानां बो-

धायनीयवृत्तिमुपजीव्य तत एवात्मानं विश्वविजयिनमभिमन्यमानाः
कामं शब्दान्सङ्गिरमाणा अपि नापारयन्मात्रयाऽपि पूर्वाचार्यनिर्धा-
रितवेदार्थविचारसरणिमन्यथयितुमिति न पाणिपिहितं सच्छास्त्र-
रहस्यविचारणप्रवणान्तःकरणानां मनीषिणाम् ।

यत्तु बोधायनो नाम महर्षिः साक्षाद्वादरायणशिष्योऽतिविस्त-
रेण ब्रह्मसूत्राणि वृत्तिपदव्यपदेश्यव्याख्याननोपबबृहे, तदेव पुर-
स्कृत्य श्रुत्यर्थजातं निरधारयन् पूर्वाचार्याः स च सिद्धान्त आधु-
निकैर्मायावादिभिः स्वीयग्रन्थे पूर्वपक्षरूपेणोपक्षिप्तो हठात्समुत्सा-
दितश्चेति परेषां केषां चित् भेरीघोषेण प्रत्यवस्थानं तन्न विचा-
रसहम् ।

किं श्रीशङ्कराचार्यैः स्वग्रन्थे वृत्तिकारीयमतोपदर्शकत्वेनोक्तो
यः शब्दसन्दर्भः स एव भवदीयार्थसिद्धान्ताभिप्रायक आहो खिदन्य
एवेति ? नाद्यः मात्रया ऽपि भवत्सिद्धान्तस्य वृत्तिकारमतासंस्प-
र्शित्वात् वृत्तिकारो हि कार्यार्थे सर्वेषां शब्दानां सङ्गतिमास्थाय
सर्ववेदान्तानामुपासनाविधिशेषत्वमातिष्ठते अयमेवार्थः समन्व-
यसूत्रभाष्ये अत्राऽपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिना तत्पक्षोपन्यासपूर्व-
कं निरूपितः नचैतादृशार्थानुसारित्वं सिद्धान्तार्थे ऽपि सङ्गतिग्रह-
मिच्छतां भवतां वक्तुं युक्तम् । अभ्युपगमे वा साध्यरूपार्थस्यैव
वेदतात्पर्यविषयत्वापत्त्या तस्य पूर्वतन्त्र एव सुनिरूपितत्वात्त-
न्निरूपणस्य निष्प्रयोजनत्वेन ब्रह्मसूत्रव्याख्यानकथैवोदुम्बरपुष्पा-
यिता स्यात् ।

न द्वितीयः अन्यस्य शब्दसन्दर्भस्य भवदीयार्थसिद्धान्ताभि-
प्रायकस्यानुपलब्धेः । एतेन बौधायनीयवृत्तिग्रन्थस्य मायावादिभिः
स्वग्रन्थे निराकृततया तन्मूलकत्वेन स्वमतस्यानादित्वोद्धोषणमपि
परेषां निरस्तम् । किञ्चबौधायनीयवृत्तिग्रन्थ एव चेद्वेदान्तसिद्धान्तो
पजीव्यत्वेन श्रुतितात्पर्यावधारणायाज्ञास्यत अवश्यं तन्त्रान्तरे
ऽनुवाद्यतया दूष्यतया भूष्यतया वोदलेखिष्यत । न च भवन्तम-
तिहाय बौधायनीयाभिनवशब्दकदम्बकं वृत्तिरिति व्यपदिशति क-
श्चिदपि तैर्थिकः तत्प्रतिपाद्यमर्थं वा प्रसङ्गविशेषे वेदान्तसिद्धान्त-
त्वेन प्रत्यभिजानाति ।

अन्यच्च बौधायनो महर्षिः परमशाम्भवः स्वीयगृह्यसूत्रे रुद्रा-
ध्यायजपहोमार्चनादीनामितिकर्तव्यताप्रकारं कालाग्निरुद्रोपनिष-

च्छिवरहस्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेष्वसकृदभ्यस्यमानमेव सु-
विशदमुपदिशन् स्वस्य श्रुत्येकशरणतामेवादर्शयति न पुनः केवलं
पञ्चरात्रागमप्रामाण्यव्यसनिताम् । यदि नामैतदीयैव वृत्तिर्भ-
वदीयवचसां मूलमभविष्यत्तर्ह्यवश्यमेव स्वप्रणीतकल्पसूत्रधर्म-
सूत्रेषु मात्रयाऽपि पञ्चरात्राऽऽगमप्रामाण्यसमर्थनप्रकारोऽनुष्ठेया-
र्थनिरूपणमुद्रयोपालप्स्यत । अथाऽन्य एव कल्पसूत्रादिप्रणेतुर्वौ-
धायनाद्वृत्तिकारो बोधायनपदाभिधेयत्वेन महर्षिरिति विवक्षितश्चे-
देवंविधस्य ब्रह्मसूत्राक्षरोपबृंहणसमर्थस्य महर्षेः साक्षाद्वादरायण-
शिष्यत्वेन पुराणेतिहासादौ जैमिन्यादेरिवोल्लेखोऽपेक्षितः । न
चाद्यावधि कुत्राऽपि श्रूयते ज्ञायते वा बोधायनो नाम ब्रह्मसूत्राणि
भगवद्गीतामीशावास्यादिदशोपनिषदश्च व्याकरोदिति प्रत्युत भ-
गवान्महेश्वर एव श्रीशङ्कराचार्यनाम्ना भूतलेऽवतीर्य व्याससूत्रा-
णि व्याकर्तेति तत्र तत्र सुस्पष्टमवगम्यते तथा हि शिवरहस्ये ९
अंशे १६ अध्याये कलौ भविष्यतो महेश्वरावताराननुक्रम्य ।

कल्यादिमे महादेवि सहस्रद्वितयात्परम् ।

सारस्वतास्तथा गौडा मिश्राः कर्णाजिना द्विजाः ॥

आमर्मानाशना देवि आर्यावर्तानुवासिनः ।

औत्तरा विन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥

शब्दार्थज्ञानकुशलाः तर्ककर्कशबुद्धयः ।

जैना बौद्धा बुद्धियुक्ता मीमांसानिरताः कलौ ॥

वेदबोधदवाक्यानामन्यथैव प्ररोचकाः ।

प्रत्यक्षवादकुशलाः शल्यभूताः कलौ शिवे ॥

तेषामुद्धाटनार्थाय सृजामीशे मदंशतः ।

केरले शललग्रामे विप्रपत्न्यां मदंशतः ॥

भविष्यति महादेवि शङ्कराख्यो द्विजोत्तमः ॥

उपनीतस्तदा मात्रा वेदान्साङ्गान् ग्रहीष्यति ।

अद्यावधि ततः शब्दे विहृत्य स सुतर्कजाम् ॥

मतिं मीमांसमानोऽसौ कृत्वा शास्त्रेषु निश्चयम् ।

वादिमत्तद्विपवरान् शङ्करोत्तमकेसरी ॥

भिनत्येव महाबुद्धान् सिद्धविद्यानपि द्रुतम् ।

जैनान् विजिग्ये तरसा तथाऽन्यान् कुमतानुगान् ॥

तदा मातरमामन्य परिब्राट् स भविष्यति ।

परिव्राजकवेपेण मिश्रानाश्रमदूषकान् ॥
 दण्डहस्तस्तथा कुण्डी काषायवसनोऽमलः ।
 भस्मदिव्यात्रिपुण्ड्राङ्गो रुद्राक्षाभरणोज्ज्वलः ॥
 ताररुद्रार्थपारीणः शिवलिङ्गार्चनप्रियः ।
 स्वशिष्यैस्तादृशैर्घुष्यन् भाष्यवाक्यानि सोम्बिके ॥
 मदन्तविद्यया भिक्षुर्विराजति शशाङ्कवत् ।
 सोद्वैतोच्छेदकान्पापानुत्साद्याक्षिप्य तर्कतः ॥
 स्वमतानुगतान् देवि करोत्येव निरर्गलम् ।
 तथापि प्रत्ययस्तेषां नैवासीच्छ्रुतिदर्शने ॥
 तेषामुद्बोधनार्थाय तिष्ये भाष्यं करिष्यति ।
 भाष्यघुष्टमहावाक्यैस्तिष्यजातान् हनिष्यति ॥
 व्यासोपदिष्टसूत्राणां द्वैतवाक्यात्मनां शिवे ।
 अद्वैतमेव सूत्रार्थं प्रामाण्येन करिष्यति । इत्यादि ।
 तथा कौर्मे पूर्वखण्डे त्रिंशोऽध्याये
 करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ।
 श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥
 उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिदर्शनान् ॥
 ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येन केनोपचारतः ।
 विजित्य कलिजान्दोषान्यान्ति ते परमं पदम् ॥
 अनायासेन सुमहत्पुण्यं ते यान्ति मानवाः ।
 अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेष महान् गुणः ॥ इति
 तथा वायु पुराणेऽपि—

चतुर्भिस्सहशिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ।
 व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ॥
 श्रुतेर्न्याय्यः स एवार्थः शङ्करः सविता न न । इति

नचैतादृशप्रामाणिकागमप्रथितप्रभावस्य श्रुत्यर्थनिर्णायकजैमिनीय-
 न्यायोपबृंहणपुरःसरं निर्विशेषाद्वैतसिद्धान्तं व्यवतिष्ठापयितो
 भगवतो भाष्यकारस्य शब्दसन्दर्भः केवलमुत्सूत्रतयो दक्षरार्थतया
 वा कुशलं सम्भावयितुं शक्यः यत्र हि साङ्ख्य्यादयो विप्र-
 तिपद्यमाना अपि सोपानारोहणन्यायेन सहकारितामेव नि-
 र्विशेषब्रह्मवादिनो भजन्ते । ननु कथं सर्वेषां दर्शनानां नि-

विशेषाद्वैतवादसहकारित्वं परस्परं विरुद्धत्वात् इति चेदित्थं तथा-
 हि बन्धस्याज्ञानकार्यत्वं ज्ञानैकनिवर्त्यत्वञ्चेत्ययमेवार्थः सिद्धान्तत्वेन
 प्रतिपिपादयिषितो वेदान्तानां स च साक्षात्परम्परया वा तदानु-
 गुण्येन सर्वतीर्थकराणामभिप्रेत एवेति सुस्पष्टमेवावगम्यते यथा-
 ऽऽह भगवानक्षपादाचार्यः सू० २ 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञा-
 नानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति । दुःखादिषु पू-
 र्वपूर्वस्योत्तरोत्तरकार्यत्वान्मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतुत्वं तन्नाशं सं-
 सारनाश इति तुल्यमन्यत्राभिनिवेशात् दोषनिमित्तस्य मिथ्या-
 ज्ञानस्य स्वरूपं स एवाह 'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कुलप-
 कृता' इति । 'तन्निमित्तन्त्ववयव्यभिमान' इति च । तन्नाशोपायमित्थं
 पुनरसूत्रयत् 'मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्नविषयोपलब्धि-
 प्रणाशवत्प्रबोध' इति । अत्र रूपादिविषयोपस्थापनद्वारा दोषा-
 दिजनकस्य सङ्कुलरूपमिथ्याज्ञानस्य निस्सङ्कुलतालक्षणेन त-
 त्वज्ञानेन निवृत्तिर्बोध्यते एवं कणभक्षपक्षेऽपि सवासनं मि-
 थ्याज्ञानं संसारमूलं दग्धेन्धनानलवत्तदुपशमो मोक्ष इति च
 तुल्यमेव । तथा साङ्ख्या अपि 'ज्ञानेन चाऽपवर्गो विपर्य-
 यादिष्यते बन्ध' इत्यज्ञानकार्यत्वं बन्धस्योक्ता 'एवं तत्त्वाभ्यासा-
 न्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषं । अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते
 ज्ञानमित्यनेनास्मितामहङ्कारं ममकारं च वर्जयित्वा ऽपरिशेषं पुरु-
 षमात्रशरीरं ज्ञानं अज्ञानतत्कार्यनिवर्तकमित्यूचिरे । एवं पात-
 ज्ञला अपि 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्याति-
 रविद्या' । 'अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' । 'अ-
 विद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां'मित्यादिसूत्रैः प्रति-
 पादितानामविद्यातद्भेदानां तन्मूलानां च पञ्चविधक्लेशानां 'योग-
 श्रित्तवृत्तिनिरोधः' 'तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थानमित्यादिना निवृत्ति-
 कथनेन स्वरूपावस्थितिलक्षणां जीवन्मुक्तिमुपवर्णयन्तः साधुस-
 म्पादयन्त्याविरोधम् । वस्तुनस्तूभयपक्षे ऽपि 'प्रकृतेः सुकुमारतरं
 न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति । या दृष्टाऽस्मीति 'पुनर्नदर्शनमुपैति
 पुरुषस्य' । 'कृतार्थमप्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा'दिति मुक्तं
 प्रति प्रकृत्यदर्शनबोधनं प्रकृतेर्मिथ्यात्वं गमयति 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्वि-
 परिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वादिति' श्रुत्या तन्मतेऽपि चिद्रूपस्य पु-
 रुषस्य दृष्टिलोपाऽसम्भवात् ततश्च कश्चित्प्रति सत्त्वं कश्चित्प्रत्यस-

स्वमिति च घटादावदृष्टेः शुक्तिरजतादौ च तदुभयदर्शनात्प्रकृते-
स्तथात्वं सिद्धम् न तु सत्यत्वं दृष्टान्तानुपलब्धेः ।

मीमांसकास्तु नात्मजिज्ञासायां प्रवृत्ता इति न त इहोदाहर-
णम् । यत्तु साधुशब्दाधिकरणे भट्टपादैः “सर्वत्रैव हि विज्ञानं
संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यता”
मित्यात्मज्ञानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्स्वस्याऽऽस्तिकत्व-
प्रदर्शनार्थम् न तु शास्त्रतात्पर्यं तत्राऽस्तीति । मीमांसाभा-
ष्यकारसमर्थितात्मास्तित्वस्य “यदाह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मा-
ऽस्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वे-
दान्तनिषेवणेने”ति तैरेव तादर्थ्यप्रदर्शनात् ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः, तत्त्वज्ञानादेव मोक्षः स एव परमपुरुषा-
र्थत्वेनैषितव्यो भवति सर्वेषाम् तच्च तत्त्वज्ञानमनेकजन्मानुष्ठितसु-
कृतपरिपाकवशाद्विशुद्धचित्तसत्त्वस्य योगानुष्ठानसमासादितैका-
ग्र्यस्यैव पुरुषधौरेयस्य समुपजायते कर्मानुष्ठानं च कर्मस्वरूपाव-
गतिमन्तरा न सर्वाङ्गसुन्दरं सम्भवतीति तत्प्रदर्शनाय प्रवृत्तं
मीमांसाशास्त्रं निरूपिताश्च तत्र सपरिकरं कर्मस्वरूपभेदाः षोडश-
भिरध्यायैः । कर्मानुष्ठाने च कर्मस्वरूपावगतिवत् देहाद्यतिरिक्ता-
मुष्मिकफलोपभोगयोग्याधिकार्यात्मतत्त्वज्ञानस्य पदार्थानां च व्रीहि-
यवादीनां इतरेतरवैधर्म्यज्ञानस्य चापेक्षिततया तत्स्वरूपनिर्णयोपयो-
गिप्रमाणादितत्त्वजातं यथावन्निरूपयितुं तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधि-
गम इत्याद्यसूत्रयत् भगवानक्षपादाचार्यः । ये चात्मनो ज्ञानादिगु-
णकत्वं परमाणुकारणतावादो जगत्सत्यत्वमित्यादयोऽर्था स्ते औप-
निषदसिद्धान्तविरोधिन् इव दृश्यमाना अपि न तत्प्रतिपक्षतामश्नु-
वते शास्त्रस्य तत्राऽतात्पर्यात् लोका हि यथा वेदेषु श्रद्धाः सन्तो
देहातिरिक्तात्मा कश्चनाऽस्ति स एव चामुष्मिकफलोपभोक्तेति
विनिश्चित्य कर्माण्यनुतिष्ठेरन् तथा किल चिकीर्षितं शास्त्रस्य त-
द्यदि पूर्वमेव जगन्मिथ्यात्वनिरूपणपूर्वकमकर्त्रभोक्तात्मस्वरूपं प्रति-
पाद्यते तर्हि नाहं कर्ता भोक्तावेति निश्चित्य कर्मसु न प्रवर्तेरन् चि-
त्तशुद्धिपूर्वकस्य ज्ञानोदयस्याभावेन निःश्रेयसाच्च विहन्येरन्नित्यौप-
निषदात्मस्वरूपनिरूपणप्रयासमुज्झित्य कर्मानुष्ठानप्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
कमनात्मनि देहादावात्मतादात्म्यज्ञानं तात्त्विकप्रमाणभावात्प्रच्या-
व्याहं जानाम्यहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धमात्मनो ज्ञानादिगु-

णकत्वं जगत्सत्यत्वादिकश्चाऽनूद्यते न तु तत्र तात्पर्यमस्ति तात्पर्यरहितस्य चागमस्य शास्त्रस्य वा तेष्वर्थेषु न प्रामाण्यं 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति न्यायात् तथा च नैयायिकानामपि औपनिषदमतं न प्रत्याचिख्यासितम् ।

एवमुपनिषदुपायस्य तत्त्वज्ञानस्य योगानुष्ठानद्वारकचित्तशुद्ध्यपेक्षावत् योगापेक्षाऽप्यस्ति न हि जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिवहिरङ्गमुपायमपहायाऽन्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हतीत्यतो महर्षिणा पतञ्जलिना तत्प्रधानं शास्त्रं विरचितम् न तु पूर्वोक्तनौपनिषदमतेनास्ति विसंवादः ।

अतएव ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे मतान्तराणां अद्वैतसिद्धान्तप्रत्यनीकानां न सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते अपि तु तेषु तेष्वर्थेषु तात्पर्यं नास्तीत्येव प्रतिपाद्यते ।

यथाऽऽहुः भामत्यां 'एतेनयोगःप्रत्युक्त' इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे वाचस्पतिमिश्राः । 'नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते नचैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राऽप्रामाण्येऽप्रामाण्यमश्नुवीरन् । नचैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि किन्तु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्ततया प्रतीयमानमभ्युपेयेत यदि नाम न मानान्तरेण विरुध्येत अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् तस्मात्प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रात् न प्रधानादिसिद्धिः अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताऽऽहस्म भगवान् वार्षगण्यः 'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकं' इति योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणोह गुणा उक्ताः न तु भावतः तेषामन्तत्त्विकत्वादित्यर्थः" इत्यादिना । साङ्ख्ये अपि आरम्भवादम्प्रतिक्षिप्य परिणामवादमवलम्ब्य सर्वस्य जगतोमायापरिणामत्वात्परिणामपरिणामिनोश्चाभेदादात्मनि च कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनां स्वतोऽभावात्मायात्वेन सर्वपदार्थानेकीकृत्यात्मनिष्ठत्वेन भासमानानां सु-

खदुःखादीनां मोयात्वात्तस्याश्च तत्त्वज्ञानेन निवृत्तावात्मास्वरूपेण प्रकाशमानः स्वरूपावस्थितो भवतीत्युचिरे । एवमपि अद्वितीयात्मतत्त्वस्वरूपं निरूपितं न भवतीति तन्निरूपणप्रधानं वेदान्तशास्त्रं प्रवृत्तं तत्र च सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं त्रिकालाबाध्यमात्मस्वरूपमेवाऽस्ति परमार्थसत् न तु तदतिरिक्तं किञ्चिदिति निरूपितं तेन निरवशेषा कृतकृत्यता सिद्धा भवति अतः परं कर्तव्याभावात् कर्तव्यतायाश्च भेदाधीनत्वात् भेदस्य च तत्त्वज्ञानेन निवृत्तत्वात् । साङ्ख्यादिपक्षे यद्यप्यात्मनि तात्त्विकबन्धोनाभ्युपेयते तथाऽपि बन्धकारणस्यादर्शनस्य तमसो नित्यत्वमभ्युपगम्यते इति तस्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिरनुपपन्नति आत्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वपक्ष एव कक्षीकर्तव्यः । येषां पूर्वपुण्यपुञ्जपरिपाकमहिम्ना भगवत्कृपाकटाक्षवशेन च निर्मृष्टनिखिलरागादिदोषं स्वभावत एव प्रत्यक्प्रवणमन्तःकरणं तेषां वामदेवादीनामिव गर्भेवा हस्तामलादीनामिव बाल्ये वाऽध्ययनगृहीतवेदान्तेभ्य एव वा श्रवणमात्रेण वा श्रवणमननाभ्यां वाऽपरधीनप्रकाशात्मज्योतिः प्रत्यगभेदेनानुभवपथमधिरोहति न तेषां पूर्वोदितसाधनाऽपेक्षास्तीति तान्प्रति दर्शनान्तराणामनुपयोगित्वेऽपि न वैयर्थ्यं इतरान्प्रति चरितार्थत्वात् । एवं सर्वेषां शास्त्राणां परस्परविरोधो निराकृतः यदि च सर्वेषां दर्शनानां सर्वोशे ऐकमत्यमेव स्यात् तथा सति प्रणयनमपार्थकं भवेत् तत्कार्यस्यैकेनैव कृतत्वादतः कश्चिदंशः केन चिन्निरूप्यते कश्चिदन्येन भूमिकाक्रमेण न हि गङ्गोत्तरीम्प्रति प्रस्थितो हरिद्वारमप्राप्य तां प्राप्नुमर्हति तथा च सर्वथा सर्वैरुपायैः परमात्मा शरणीकरणीय इत्यत्रैव तात्पर्यम् तदुक्तम् पुण्यदन्ताचार्यैः 'त्रयीसाङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्यादजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेकोगम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इवेति' तथा गौडपादाचार्यैरप्युक्तं 'मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चेदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताण्य नास्ति भेदः' कथञ्चनेति ।

इतरेषां दर्शनानां गौणत्वं वेदान्तदर्शनस्योपकार्यत्वं चोक्तमुदयनाचार्यैरेवात्मतत्त्वविवेके विज्ञानवादिदूषणोपसंहारे 'न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः । नो चेदनिन्द्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽव-

काश इति । अस्यार्थः ग्राह्यभेदं घटादिवाह्यार्थं तिरस्कृत्य घटादि-
रूपाकाराभिन्नरूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः सम्बन्धः कापि नास्ति तदुवाधके
घटादिवहिरर्थवाधके ऽद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु व-
लिनि सर्वेभ्यो द्वैतवादिभ्यो बलवति वेदनये वेदान्तदर्शने जयश्रीः
जयोत्कर्षकाष्टा । बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयस्तदपेक्षया सा-
ङ्ख्यमते जयस्तन्मते आत्मनोऽसङ्गत्वादिस्वीकारात् तदपेक्षयाऽपि-
वैदिकमते, द्वैतमिथ्यात्वादिस्वीकारात् अतो जयोत्कर्षकाष्टा यदि तु
निष्कामकर्माननुष्ठानाच्चित्तं न शुद्धं तदा श्रवणादौ सत्यपि तादृश-
साक्षात्काराभावेन विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपि तथ्यमेव व्या-
वहारिकसत्यत्वात्तत्रापाततस्तार्किकादिभिर्विश्वं ब्रह्मवत्परमार्थसत्य-
मिति वक्तुं शक्यं तथागतस्य तु बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्तभिन्नं
जगदलीकमित्येवंरूपस्य कोऽवकाश इति । एवमग्रेऽपि शून्यवादिदू-
षणोपसंहारे “अस्तु तर्हि शून्यतैव परमं निर्वाणमिति चेन्न । सा हि
यद्यसिद्धा कथं तदवशेषं विश्वं परतश्चेत्सिद्धा परोऽप्युपगन्तव्यः
स च परो यदि संवृत्तिरेव विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः कथं तद-
प्यवशिष्येत असंवृत्तिरूपश्चेत्परः परत एव सिद्धावनवस्था स्वय-
मसिद्धश्चेत्कथं शून्यत्वमपि साधयेत् स्वतः सिद्धश्चेदायातोऽसि
मार्गेण, तथा हि स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूपं शून्यत्वादेव न तस्य
कालावच्छेद इति नित्यमत एव न देशावच्छेद इति व्यापकमत एव
निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टं तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेरत
एव तस्य विशेषाभाव इत्यद्वैतं प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रति-
योगिकमिति विधिरूपं अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यव-
हारः । तथाऽपि प्रपञ्चशून्यस्याऽनुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः सम्बन्धः
न च नायं प्रकाशते इति चेद्वस्तुतो न कश्चित्संवृत्त्या तु गगनगन्ध-
र्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः स च यथा नैया-
यिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शने इति वि-
शेषः तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथ-
मवतरति गगनमिव स्वप्नदृष्टघटकटाहकोटरकुटीकोटिभिस्तदास्तां
तावत् किमार्द्रकवणिजां बहिरचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थिताव-
नात्माऽपि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश वाऽनिवर्चनीयस्यातिकु-
क्षि तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय नीलादीनां पारमार्थिकत्वे” इत्यादि
ग्रन्थेनेदमेवोक्तम् । तथा च यथा ऽऽर्द्रकाणि शूर्पादिपात्रे स्थापयित्वा

विक्रीणानस्य वणिजो बहिर्भ्रमनुपयुक्तं प्रत्युत कार्यविरोधि समुद्रगत-
बहिर्भ्रमस्यार्द्रकस्य तद्ग्राहकसकलसाधारणजनैर्दृष्टत्वाऽसम्भवात् तथा
द्वैतमतमेव परिष्कुर्वतो मम वेदान्तदर्शनमनुपयुक्तम् द्वैतमतपरि-
ष्कारविरोधि च द्वैतखण्डनयुक्तीनां मिथ्यात्वग्राहकमानस्य च तत्र
पुरस्कारात् तथापि बहिर्भ्रमिव वेदान्तदर्शनं पुरुषधौरेयस्य परमप्रयो-
जनं साधयत्येवेति वेदान्तदर्शनस्य तदन्यसर्वदर्शनेभ्य उत्कर्ष इत-
रदर्शनानां सोपानारोहणन्यायनोत्तरोत्तरभूमिकावाप्तिफलकत्वं चा-
चार्याभिप्रेतम् । स्पष्टमिदमेतेन यदौपनिषदमतं न केषामपि-
चिखण्डयिषितम् अत एव शास्त्रकाराणां नासार्वज्ञादिदोषसम्भावना
यदतीन्द्रियार्थज्ञानशालिभिरपि तैर्यथायथं मन्दमध्याद्यधिकारिभे-
देन तदुपयोगाय तत्तच्छास्त्रप्रणयनादित्यलं पल्लवितेन ।

तस्माद्बौधायनीयार्षसिद्धान्तविरुद्धार्थव्यवस्थापनपरत्वेनाद्वै-
तभाष्यस्योत्सूत्रत्वाश्रितत्वाल्पसारयुक्तिबहुलत्वादिकथनसन्नाहः प-
रेषां साहसमात्रमेव(१) । किञ्च वृत्तिकारो नाम न बौधायनो महर्षिर-

(१) यदापि केचित्स्वस्मिन् विश्वातिशायि वैदुष्यमध्यारोप्य तत एव प्राची महा-
मान्यानाचार्यान्निवन्धकृतश्चावधीरयन्तो निमील्यैव चक्षुषी “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”ति
सूत्रस्याथशब्दस्य सिद्धान्तसिद्धसाधनचतुष्टयसम्यख्यानन्तर्यार्थकतामपास्य . वृत्तिकाराभि-
तकर्मावबोधानन्तर्यार्थकतामुपवर्णयितुकामा भगवत्पादोयभाष्यं तद्व्याख्यानभासतीनि-
वन्धं च कदर्थयितुं समुत्सहन्ते । तदेतद्भाष्यभासत्यादितात्पर्यानवबोधविजृम्भितं स-
र्वथा स्वमताज्ञानविलसितं च । भाष्येहि अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वाभिधानप्रसक्तौ यस्य क-
स्यचिदानन्तर्यकथनस्य निष्प्रयोजनतया ब्रह्मजिज्ञासायामसाधारणकारणत्वेन प्रकृत-
स्यैवानन्तर्यं वक्तव्यम् तच्च किं प्रकृतमिति जिज्ञासायां कर्मावबोधस्यैव प्रकृतत्वमिति
समुच्चयवादिनां शङ्कां “नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेष” इत्युक्त्वा तत्पूर्वमपि ब्र-
ह्मजिज्ञासीदयसम्भवान्न तदानन्तर्यार्थत्वमथशब्दस्य वक्तुं युक्तमिति सिद्धान्तितम् ।

तत्र शङ्कितुः समुच्चयवादिनीयमभिप्रायः, ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा त्रिविदि-
यन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन,’ ‘सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्’ ‘ऋणानि त्रीण्य-
पाकृत्यमनी मोक्षे निवेश्ये’दित्यादिश्रुतिस्मृतिबोधितयज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना
ब्रह्मसाक्षात्कारफलमिति निदिध्यासनापरपर्यायब्रह्मोपासनाकालेऽपि कर्मानुष्ठानस्यावश्य-
कतया कर्मावबोधमन्तरा तस्यानुपपद्यमानत्वादथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्याथशब्दस्य
कर्मावबोधानन्तर्यार्थकत्वमेव समुचितम् यज्ञेनेत्यादिश्रुतौ यज्ञादीनां वेदने करणत्वेना-
न्वयस्य प्रतीयमानतया निदिध्यासनफलवेदनाङ्गत्वात् । तच्च वेदने न वाक्यार्थज्ञानरूपं
तस्याकाङ्क्षायोग्यतादिवृत्तकारणसचिववाक्यादेव कर्मानुष्ठाननैरपेक्ष्येणात्पत्तेः, वा-
क्याद्ये ज्ञानीत्युक्तेः कर्मानुष्ठाननियतत्वाभ्युपगमे विधीनिषेधशास्त्राधीनवाक्यार्थबोधस्य तदर्थ-

पितु पूर्वमीमांसासूत्रव्याख्यातृत्वेन प्रसिद्धो भगवानुपवर्षः (२) स एव
च ब्रह्ममीमांसामपि व्याचख्याविति ब्रह्मसूत्रतृतीयाध्याये ३ पादे-
‘एक आत्मनः शरीरे भावादि’त्यधिकरणभाष्यपर्यालोचनया नि-

मुष्ठानात्प्रागसम्भवेन विधिनिषेधशास्त्रबोधितकर्मानुष्ठानपरिवर्जने नोपपद्येयाताम्
तद्विधादेवानुष्ठानपरिवर्जनसमर्थने दुष्परिहरोऽन्योन्याश्रयः अनुष्ठानपरिवर्जनाभ्यां तद-
र्थावगमस्तदर्थवगमाच्चानुष्ठानपरिवर्जने इति ।

न ब्रूमी वयं सर्वेषामेव वाक्यानां स्वार्थबोधने कर्मापेक्षा किन्तु तत्त्वमसीत्यादिवे-
दान्तवाक्यानामेव; विरुद्धयोरुक्तत्वस्य दार्ढ्यरीत्यावधारणस्य योग्यताविरहनिश्चयवतामवि-
शुद्धसत्त्वानामसम्पद्यमानत्वेन विशुद्धसत्त्वानामेव तादृशयोग्यतावधारणपुरस्सरं तादृशवा-
क्यार्थज्ञानीदयायोग्यतावधारणद्वारा कर्मणां वेदान्तवाक्यजन्यशब्दबोधे सहकारित्वं
युक्तमितिवैतद्वैतकं योग्यतावधारणे कर्मणां प्रमाणत्वे नोपयोग उताप्रमाणत्वेन नाद्यः
कर्मणां प्रमाणत्वप्रसिद्धाभावात् न द्वितीयः अप्रमाणात् प्रमाणकार्ययोग्यतावधारणोत्पादे
व्याघातात् तथाच वेदान्ताविरोधितन्मूलन्यायबलेनैव योग्यतावधारणीत्वापादस्य वक्तव्यतया
वेदान्तवाक्यजन्यवाक्यार्थज्ञानीत्युक्तौ योग्यतावधारणद्वारा कर्मोपयोगस्य कथमपि व-
क्तुमशक्यत्वाद्भावनापरोभिधानब्रह्मोपसनायामेव तदुपयोग इति ।

अमुमेव “नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेष” इति भाष्यवाक्यान् प्रवृत्तभामतीनि-
वन्धः समुच्चयवादिपूर्वपक्षं दृढीकरोति तमिमं गत्यसन्दर्भं शब्दतत्त्वात्पर्यन्तानवबुद्ध्या-
पूर्वपक्षगम्यं सिद्धान्तत्वेन विज्ञाय च महता सद्भावेन कर्मावबोधानन्तर्यार्थकत्वमप्य-
हस्य वावृत्तिप्राप्त्यपतां सत्सम्प्रदायाचार्येत्यादिचतुषष्टिविशेषणविशिष्टानां श्रीरामम-
न्त्रशास्त्रिणां सुद्वितशास्त्रदीपिकाभूमिकायां १३ पृष्ठे कर्मफलत्याग एव त्यागशब्दार्थो
नतु कर्मस्वरूपत्याग इत्यर्थं भगवद्गीतावाक्यानि प्रमाणत्वे नोपन्यस्य “तत्रैवं सति श्रो-
वेदान्तवाक्यानां सहकारितया ऽपि कर्मानपेक्षाप्रतिपादनपरः “न च वाक्यां सहकार-
रितया कर्माण्यपेक्षत इत्युक्त” मित्यादिभामतीनिवन्धः सोऽप्यल्पजघिषणाधर्षणायित एव
ज्ञानिनोऽपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रतिपादकनिरुक्तभगवद्गीतावाक्याविरोधाद्व्यमाणयुक्ति-
विरोधाच्च । अत्रैवं पराक्रम्यते — इत्यारभ्याविचार्योऽयं ब्रह्मसूत्रेऽपि बोधायनीयो वैदि-
कः पक्ष इति कृतधियो विदाङ्कुर्वन्त्वित्यान्तः खण्डनपराक्रमः स्वहस्तेनैव स्वपादयोः कठा-
रनिपतनीयमायितः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रतामेव प्रख्यापयतीत्यमत्सरा विद्वांसो विदाङ्कुर्वन्तु ।

वस्तुतो दिव्यप्रदर्शनमेवैतत् सारस्वतसाम्राज्यदीक्षुधरन्वरतायः, एवंविधानां दू-
ष्यग्रन्थासंस्पृष्टानां परःश्रुतं दीपाणां तदीयनिवन्धमात्रेषूपलम्भावपि प्रातिस्विकरूपेणा-
न्यत्र यथावत्प्रकाशयितुं कृतमतिना स्थूलसङ्कोचभयाच्चोदास्यते इति ध्यायम् ।

(२) अपराऽपि भट्टप्रपञ्चनाम्ना काचन ब्रह्मसूत्रवृत्तिः पूर्वमासीदामभिप्रेता ब्र-
ह्मदारण्यकभाष्योपक्रमस्यां “अन्यग्रन्था वृत्तिरारभ्यते ” इत्येनां पङ्क्तिं ‘भट्टप्रपञ्चभा-
ष्यादिशिषान्तरमाह’ “अन्यग्रन्थेति” इत्येवमवतारयन्ति अ स्वप्रणीतवाक्यायामानन्द-
ज्ञानाचार्याः ।

श्रीयते तत्रहि देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वसमर्थनं प्रतिज्ञाय तस्य पूर्व-
मीमांसायामेव शास्त्रफलोपभोगयोग्यत्वेन भाष्यकारशबरस्वामिना
समर्थितत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्कोत्थमभिहितस्तत्परिहारः “सत्यमुक्तं भा-
ष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति इहतु स्वयमेव सूत्रकृता
तदस्तित्वभाक्षेप पुरस्सरं प्रतिष्ठापितं इत एव चाकृष्याचार्येण श-
बरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् अत एव च भगवतोपवर्षेण प्र-
थमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः
कृतः इह चेदं चोदनालक्षणेष्वापासनेषु विचार्यमाणेषु आत्मास्तित्वं
विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनायेति ” तदास्तां विस्तरः ।

तदेवं सर्वतीर्थकरसम्प्रतिपन्ननिर्विशेषाद्वैतसिद्धान्तरहस्यं य-
थावद्विशदीकृतमपि भाष्यमहानिबन्धेषु कैश्चिद्वार्त्ताचीनैरुद्भावि-
तानां दोषाभासानां समुद्धरणविधयाऽपूपुषन् पञ्चपादिकाविवर-
णवार्तिकभामत्यादिनिबन्धरत्नप्रणयनद्वारा पूर्वाचार्याः ।

परममीषां निबन्धानामतिगम्भीरार्थप्रचुरतया तत्प्रदर्शितयु-
क्तिशतैः समूलमुन्मूलितेऽप्यद्वैतविपक्षपक्षे “हते भीष्मे हते द्रोणे
कर्णे च विनिपातिते । आशा बलवती राजन् शल्योजेष्यति पा-
ण्डवानिति ” न्यायमनुहरमाणान् “निर्विषेणाऽपि सर्पेण कर्तव्या
महती फणे”त्युक्तरीत्या पुनरपि सिद्धान्तसिद्धमर्थं प्रतिक्षेप्तुं प्रत्यव-
स्थातुकामांश्च तादात्विकान् न्यायामृतादिग्रन्थप्रणेतृन् व्यासार्थप्र-
भृतीन् दुर्वादिनः समालक्ष्य विषस्य विषमौषधमिति न्यायमनुस-
न्धायान्यादृशीमेव निर्वचनप्रक्रियां पुरस्कुर्वाणाः शकलीचिकीर्षवः प-
रोक्तीः प्राणैषुरद्वैतसिद्धिप्रमुखान् वज्रसारमयान्निबन्धान् सर्वद-
र्शनाचार्यश्रामन्मधुसूदनसरस्वतीसूरिवराः । यदीयमहिम्ना पुरन्द-
रकरविसृष्टकुलिशशुण्णा इवाद्रिपक्षाः सहसैव व्यशीर्यन्त भेदवा-
दिनां दुरुक्तयः ।

तदनु कश्चिन्मध्वमतानुयायी तरङ्गिणीनाम्ना निबन्धेनाद्वैतसि-
द्धिकारोक्तदूषणोद्धाराय प्रायतिष्ठ तत्सर्वं सङ्कुलय्य लघुचन्द्रिका-
वृहच्चन्द्रिकाभिधानाभ्यां व्याख्यानाभ्यां गांडव्रह्मानन्दाभिधुस्समू-
लघातं निराकरोत् । अथ वनमालिमिश्रनामा कश्चिद्वैजयातीयः
कानि चिददूषणान्युद्भावयामास तदप्यद्वैतवैजयन्त्यभिधेन निब-
न्धवरेण पण्डितसार्वभौमस्वयम्बकर्शास्त्रवरः साधु निरास्यदिति
हि वृद्धप्रवक्तृपारम्पर्येण श्रूयते । उपलभ्यन्ते च तेते ग्रन्थास्तत्त-

तस्थलेषु तानालोचयद्भिरेतच्छक्यते ज्ञातुमिति न तद्विवेचनाय प्रयत्यते ।

तमिममर्थमतितरां बहुशाखप्रशाखं सूक्ष्मधियामपि दुरूहम-
भिध्याय सङ्क्षेपतोऽद्वैतसिद्धिग्रन्थप्रमेयजातं पद्यैरतिसङ्क्षिप्तैस्स-
ङ्गुलान् स्वप्रणीतव्याख्यानेन तदेव विशदीचिकीर्षुः प्रणिनायाद्वैतसि-
द्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहाभिधं निबन्धं विपश्चितामपश्चिमः श्रीसदा-
नन्दव्यासवरः ।

सोऽयं कदा कतमं जनपदं जन्मनाऽलञ्चकार किञ्चाकार्षी-
दिति जिज्ञासायां प्रामाणिकजनमुखाद्यथाऽवगतं तथैव पुरस्करो-
मीतिहासरसिकानां प्रमोदजननाय ।

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहकारोऽयं सुगृहीतनामधेयः
श्रीसदानन्दव्यासवरः पञ्चगौडान्तर्गतसारस्वतब्राह्मणकुललब्ध-
जनिः (पञ्जाब) पञ्चनन्दप्रदेशान्तर्गत (जिला) रावलपिण्डीन-
गरसन्निहितकुन्त्रीलाभिधग्रामवास्तव्यो बाल्य एवाधीत्य शास्त्राणि
पौराणिकीं वृत्तिमाश्रितस्तद्देशीयेन गोरणेंनामकग्रामलब्धजनुषा
नानकसम्प्रदायानुसार्युदासीनसाधुना क्षत्रियजातीयेन बाबाराम-
दयालुजीत्यभिधेयेन सार्द्धमेवायं पौराणिकीः कथाः श्रावयन् श्री-
काशीमाययौ ।

साधुरपि तद्देशेऽत्यन्तं सुप्रसिद्धस्तत्रत्यजनतायाः परमादरभू-
मिरासीत् । यदीयशिष्यपारम्पर्यक्रमायातो मठः स्वग्राम इव श्री-
काश्यामपि सकरकन्दगुह्येतिप्रथितस्थानेऽनुवर्तमानोऽद्यावधि दृश्य
ते । यत्र किल तच्छिष्यैस्तदीया पापाणमयी मूर्तिरस्थाप्यत ।
अधिवसत्यस्मिन् श्रीकाशीं कदाचिदमृतसरनगरस्थः कश्चिद्धनी
श्रीकाशीयात्रासम्पिपादयिषयाऽत्र समागतो बहुलं द्रविणमस्मै
साधवे भक्तिपूर्वकमुपायनाञ्चकार । परमसौ नितरां विरक्त एका-
मपि काकिणिकामसंस्पृशन्नेव तत्सर्वं द्रविणजातं व्यासवराय स-
मर्पयामास अवोचच्चाद्यैव कथा परिसमाप्यतामिति ।

तदनु तन्निदेशानुसारं परिसमापितपौराणिककथाप्रसङ्गोऽपि
व्यासवरोऽयं काशीवासिश्चद्वालुजनानामनुरोधेन रामघट्टोपकण्ठं
(बालूजीकी फ*रस) नाम्नि कुसुमोद्यानमण्डिते श्रीभगवन्म-

* तदेवैतत्स्थानं यत्र किल व्यासवरजासालधनपतिचूरिभिः कृतः परं व्यासवरशि-
ष्यरामदयालुव्यासेनाऽयं सन्ततं भगवद्भक्तिसुधामहोदधिरिद्वज्जगत्प्रायितचेतसा पुरा-

न्दिरे प्रारभत महाभारतकथाः श्रावयितुम् ।

अथैवं व्यतीतेषु कतिचिद्वायनेषु एतज्जातीयो रामकुमारनामा ब्राह्मणः स्वदेशादत्राऽऽगत्य निर्वृत्य च तीर्थप्रयुक्तकार्यजातमेतद्-
दनारविन्दान्निसरन्तीः सुधासहचरीः कथाश्चिरं शृण्वन् स्वीय-
विनयसौशील्यादिगुणगणप्रभावेण व्यासवरमनःप्रमोदमजीजनत्
ततः परं व्यासस्तदीयगुणगणगौरवाकृष्टचेतास्तत्पुत्राय धनपति-
नाम्ने प्रभूतद्रविणसमर्पणपुरस्सरं स्वकीयां कन्यां ब्राह्मेण विधिना
प्रादात् अपाठयच्च शास्त्राणि सपरिकरं, यत्प्रसादेन धनपतिर्बाल्ये-
ऽधीतयवनभाषामयप्रबन्धस्तत्र परं प्रावीण्यमुपगतोऽनाघ्रात-
शास्त्रगन्धोऽपि शास्त्रे महापण्डितो बभूव । प्राणैषीच्च नानाशा-
स्त्रीयान्निबन्धान् ये नामाद्य लोके प्रसिद्धास्तदीयवैदुष्यपरिचा-
यका व्यासवरपाठनकौशलसाक्षितामावहन्ति । तेष्वन्यतमाः क-
तिपयेऽस्माभिर्मुद्रणलब्धास्त्वेते ग्रन्थाः (वेदान्त परिभाषाटीका)
(माधवीयशङ्करदिग्विजयटीका) (व्यासवरप्रणीतशङ्करदिग्वि-
जयसारटीका) शङ्करविजयदुन्दुभि नाम्नी) (श्रीमद्भागवतदशम-
स्कन्धान्तर्गतरासपञ्चाध्यायीव्याख्यानं) निवृत्तिपरतयोपवर्णितार्थं
विदुषां हृदयङ्गमम् इत्येवमादयः । (३)

अथ कदाचित् काशीनिवासकृतसङ्कल्पेन “श्रीमन्तपेशवे” इतिम-
हाविरुदशालिना श्रीमदमृतरावमहाराजेन बहुकृत्वः प्रार्थितोऽपि व्या-
सवरोयदा नालञ्चकार तदीयभवनम् तदा पञ्चात्स्वयमेव महाराजो
व्यासवरमुखोद्गीतकथाश्रवणेनाऽऽत्मानं कृतार्थयितुं तदेव मान्दरमा-
जगाम । तदानीं तत्र महाभारतीयद्रोणपर्वकथाप्रसङ्गस्समवर्तत
आसीच्च महाराजसभास्तारपण्डितैः साकं महान् शास्त्रीयविचार-
कोलाहलः तदा निखिलशास्त्रेष्वतिविचक्षणमतिप्रगल्भवक्तारमेनं
निरीक्ष्यातिमात्रं प्रमोदमानमानसस्सबहुमानं मुक्तामालाद्यनेकवि-
धमहार्हणैरर्हयाञ्चकार ।

अप्रवचनकुशलेन परमेश्वरीदत्तव्यासेन च क्रमेण पौराणिकपदमधिष्ठायायाव्यक्तं नाना-
विधपुराणेतिहाससम्बन्धिनः श्रीलज्जनहृदयानन्दकारिण्यः कथाः ।

† शङ्करदिग्विजयसारम् १८३६ वैक्रमीये वर्षे व्यासवरेण समुपनिबद्धः तद्व्याख्या
च धनपतिसूरिणा १८६० वैक्रमीये वर्षे निरमीयत ।

(३) अपरोऽव्यासौज्जामाता व्यासवरस्य परमसौ शास्त्रेषु नातीवप्रवीणः सम-
जायत किन्तु यवनभाषामयप्रबन्धेषु कृताभ्यासस्ततएव स्वीयं कार्यं निर्वर्तयतिस्मेति श्रूयते ।

एवं कियन्तमप्यनेहसमतिवाहयति व्यासवरे दैवदुर्विपाका-
 द्धनपण्डितशरीरे आमयः क्रमेण पदमध्यतिष्ठत् । तदीयपत्नी स्व-
 भर्तारं रोगाक्रान्तकलेवरं विलोक्य समुपजातत्रासा तमेवं पृष्ठवती
 नाथ ? कथमितः परं मयावर्तितव्यमिति । सातु स्वपितरमेव पृ-
 च्छेति भर्त्रा समादिष्टा तथेति पितरमपृच्छत् । जनकस्तु तामिद-
 मेवाऽऽहस्म मया तु त्वमन्यस्मै प्रदत्ता नास्ति त्वयि मामकीनं ले-
 शतोऽपि स्वत्वं त्वद्भर्ता त्वां यथाऽऽदिशेत्तथा त्वयाऽनुष्ठेयं परमिदं
 निश्चयेनावधार्य यथोभयकुले कलङ्कुशङ्काऽपि न सम्भवत्तथा खलु वर्ति-
 तव्यमिति । सा तु स्वतातपादोपदेशं हृदये निधाय पतिं हृदये-
 नाऽऽराधयन्ती पत्यौ कालधर्ममुपेयुषि सपदि सर्वतो विमुक्तसङ्गा
 सहगमनविधिना ज्वलनं प्रविवेश । एतां विषमां दशामुपसम्प्राप्य
 निर्विण्णचेताः पूर्वं विरक्तोऽपीदानीमतिमात्रं विरक्तिमुपगतः प्र-
 तिद्वादशीदिनं श्रीमद्वैकुण्ठनिलयश्रीलक्ष्मीरमणोद्देशेन द्विसहस्रान्यू-
 नमुद्राभिरुपकल्पितां सर्वोपस्करयुतां विष्णुशय्यां गुणवद्वाह्यणसात्कु-
 र्वन्नशेषद्रविणमेवं तीर्थे प्रत्यपादयत् ।

अथ निष्पादितसकलकृत्यः पारिव्राज्यावलम्बनेन ब्रह्मभूषुः श्री-
 मणिकर्णिकातटसीम्नि निर्माय शिवालयं संस्थाप्य च शिवीलङ्गं त-
 त्रैव निवसन् पुरस्कृत्य चिराभिलषितं पारिव्राज्यं ब्रह्मभावमास-
 साद । एतस्य स्थितिकालस्त्वेतदीयशिवालयोत्कीर्णशिलालेखाद्भव-
 ति विस्पष्टः तथाहि—

§ अस्ति श्रीकुशलर्षिसम्भवकुलक्षीराब्धिलब्धोद्भव-
 श्रीसारस्वतशीतलश्मिविकसद्वंशावतंसो भुवः ॥
 श्रीसिद्धिस्तमलञ्चकार विबुधो जातोऽसिधिरस्ततः
 सन्तानेऽस्य वसन्दनामतनयो जीवन्दनामाऽभवत् ॥ १ ॥
 दिक्प्रान्ताऽऽश्रान्तकीर्तिगुणिनलिनवनीश्रीविधावेकसङ्गा
 टेरुरामाख्यपद्मालयममलमतिं प्राप यस्माद्वभव ॥
 कीर्तो कर्पूरकुन्दोत्करकुमुदवनीकान्तकेलीसधर्मा
 धर्मानन्दैककर्माऽद्भुतगुणनिपुणः श्रीसदानन्दशर्मा ॥ २ ॥
 सोऽयं चारुगिरीशमौलितटिनीतीरे शके वैक्रमे
 रामेषुद्विपभूमिते १८५३ सितदले मासे तपस्यं श्रिते ॥
 पञ्चम्यां स गुरौ वृषोदय इमं श्रीमत्समुद्यत्सदः
 शोभासंलसदैन्दुशेखरशुभप्रासादमासादयन् ॥ ३ ॥

§ प्रतिजीर्णतया यथादृष्ट एवासौ शिलालेखः समुदधृत इति नात्र विदुषां दीप-
 दृश्यः पतेयुः ।

वासिष्ठेश्वरवामदेवमहितेशोदग्दिशि श्रीहरि-
 श्चन्द्रेशादनुदक्षिणं गणपती संनैशचिन्तामणी ॥
 यौ तौ व्यक्तवराविवाऽऽप सुधिया गौरीहरिब्रह्मयुग्-
 भक्तानामभयङ्कुरव्रतकरः श्रीशङ्करः स्थापितः ॥ ४ ॥

एतत्प्रणीतग्रन्थास्तु (अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहः सव्याख्यः)
 (स्वरूपनिर्णयः)(महाभारततात्पर्यप्रकाशस्सटीकः)(रामायणतात्पर्य-
 प्रकाशः)(गीताभावप्रकाशः)(भारतसारोद्धारस्सटीकः)(दशोपनिष-
 त्सारस्सव्याख्यानः)(प्राचीनशङ्करदिग्विजयसारः)(प्रत्यक्तत्त्वचिन्ता-
 मणि)रित्येवमादयः । तेष्वेतद्ग्रन्थस्यातिदुरूहकर्कशजटिलविषयग्रन्था-
 ध्ययनेऽसमर्थानामनायासेन तत्रत्यप्रमेयजातमवबुभुत्सूनां पर-
 मोपयोगितामवधार्य नानाविधप्राचीनग्रन्थसम्पादनैकरसिकेन श्री-
 मता गोविन्ददासमहाशयेन प्रेरितश्चाखम्बासंस्कृतसीरिजनामक
 पुस्तकावलीकार्यसम्पादकः श्रीयुतहरिदासगुप्तो भूयोभूयो मां विज्ञा-
 पितवानेतद्ग्रन्थस्य सुपरिशोधनद्वारा प्रकाशने । तदहमेतत्कार्यस-
 म्पादनाय प्रवृत्त एतत्पुस्तकशोधनकाले श्रीयुतगोविन्ददासमहाश-
 यप्रदत्तं पुस्तकं मुद्रणकार्यं उपयोज्यापरं तैरेव प्रदापितं काशिक-
 राजकीय(१)संस्कृतपाठशालास्थमादर्शपुस्तकस्थाने संनिवेश्यैवं पु-
 स्तकद्वयमासाद्य सम्यक् परिशोध्य क्वचित् टिप्पणीमपि वि-
 निवेश्य च परिसमापितवानस्मि श्रीजगदीश्वरप्रसादादेतत्कार्यम्
 निवेशितवांश्चास्मि मूलश्लोकाद्यपादानामकारादिक्रमेण सूचीपत्रं
 विषयसूचीं शुद्धिपत्रं च ।

एवं सपरिष्कारं संशोधितेऽपि ग्रन्थे मामकदृष्टिदोषात् सीस-
 काक्षरयोजकदोषाद्वा समुपजातं खालित्यमुपेक्ष्य गुणैकपक्षपातिनो
 विद्वद्भिरा महाशया नयनार्पणप्रसादेन मामनुगृहीरन्निति कामं वि-
 श्वसिमि ।

बहूपकृतश्चास्मि एतद्ग्रन्थकर्तृजीवनवृत्तान्तादिवोधनद्वारा का-
 शीस्थ-रणवीर-संस्कृतपाठशालायां व्याकरणाध्यापकपदमलङ्कुर्वा-
 णैर्मदीयमित्रवरश्रीमदनन्तरामपण्डितैः ।

प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान्विश्वेश्वर इति
 तमेव सर्वभावेन प्रार्थयमानो विरमामीति शम् ।

श्रावणशुक्लाष्टम्यां ८ भृगौ

संवत् १९६०

श्रीकाश्याम् ।

जटापाठ्युपनामको
 लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः

(१) एतत्पुस्तकं तु साक्षाद् ग्रन्थकर्तृद्वारा लिखितमतीव शुद्धं चेत्युक्तं काशिकराजकीय
 पाठालयीयपुस्तकालयाध्यक्षपण्डितश्रीविश्वेश्वरोपप्रसादेन ।

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहस्थल्लोकाद्यपादानाम-

कारादिक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

अ

	पृ०	श्लो०	अस्ति प्रतीयमानत्वं	१५	४५
अकार्यकारणद्रव्य	११०	१४	अस्ति वेदान्ततात्पर्य-	२०७	१९
अखण्डार्थपरं वाक्यं	१०९	१२	अत्यन्तासत्यपि ज्ञान-	२७	८६
अखण्डार्थं द्विधा तच्च	१०७	३	अत्राऽन्विताभिधानेऽपि	१६२	८४
अगृहीत्वैव सम्बन्ध-	१४३	२९	अर्थावच्छिन्नमेवाऽस्ति	४०	३३
अङ्गि स्यात्तत्र निर्णीतो	२१८	६५	अथ योऽन्यामिति श्रुत्या	१३४	२
अचिन्त्यं शब्दसामर्थ्यं	२७	८५	अर्थज्ञानार्थकत्वेऽप्य	२११	३८
अतत्त्वावेदकत्वेऽपि	९३	१६	अर्थक्रियासमर्थत्व-	२३२	४८
अतात्त्विकानिषधोऽपि	६	१०	अर्थोपलक्षितं भानं	१३	३९
अतो न तुच्छतापत्तिः	६	१२	अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तान्	२	२
अतोऽनुमानशब्दाभ्यां	२६	८१	अद्वैतं श्रुतितात्पर्यं	३	४
अतोऽवबोधकत्वेन	२७	८७	अद्वैतसिद्धिपरिशीलनतो	२००	२
अतोवृत्तेः पुरा दृश्या-	४२	३८	अद्वैतपरवेदान्ता	२७	८९
अतोऽन्तः करणाध्यासात्	८७	८९	अद्वैतैकपरत्वान्न	६६	२५
अतो वाच्यार्थवैशिष्ट्ये-	१११	१९	अद्वैतसिद्धिसिद्धान्त-	२४०	७३
अतो नैवोत्तरार्द्धेऽपि	१७९	४०	अधिष्ठानापरोक्षत्वं	५०	६९
अतोऽन्यदार्ते नेतीति	१९१	७२	अध्यस्तग्राहि प्रत्यक्षं	२६	८४
अतस्तत्र श्रुतेऽस्ति	३५	१७	अध्यस्तत्वादविद्यायाः	५०	६८
अतः सत्यामविद्यायां	४६	५६	अध्यस्तेऽपीन्द्रजालादा-	५३	७८
अतः काल्पनिको भेदः	१६८	३	अध्यस्तत्वेऽपि द्वैरूप्य-	१००	४४
अस्तु वाऽस्त्रप्रकाशत्वं	१२	३५	अध्यासे स्यादिदं रूप्यम्	३६	२०
			अध्यासे वाऽथ बाधायां	३६	२१
			अनन्यशेषमिथ्यात्व-	३८	२७

अनन्तत्वादिरद्वैत-	१३८	१३	अबाधितास्पदत्वेन	६७	२८
अनादित्वेन चाऽविद्या-	४९	६७	अबाधितत्वं सन्दिग्धं	३५	१५
अनादिभावरूपैक-	७०	३४	अबाध्यत्वं हि वा सत्त्वं	९४	१७
अनादिमायया सुप्तो	६६	२६	अबाध्यत्वं स्वकालेऽस्त्य-	१०३	५७
अनाद्यभावभिन्नत्वं	७४	५१	अभान्मिथ्यैव रजतं	९१	६
अनाद्युपाधिनाऽनादि	१९७	९२	अभ्रान्तत्वादयो धर्मा	१७२	१५
अनिर्वाच्यतया भेदो	१६५	९५	अभेदेऽपि धियोवृत्ति-	१११	२०
अनुसन्धातृनाऽपीष्टा	१७६	२८	अभेदे भेदमारोप्य	१६६	९७
अनेकाऽज्ञानपक्षे तु	४७	५९	अमुख्यार्थं तथा ऽन्यार्थ-	२२	६६
अनेकशक्तिका ऽविद्या	२३२	४७	अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्	१९३	७६
अन्यशेषममुख्यार्थं	२२	६४	अवस्थावदभिन्नैवा-	४७	५८
अन्यथाऽनन्तनियम-	५८	९९	अवच्छेद्यांशमादाय	७८	६७
अन्वितं कारणत्वं स्यात्	७१	३७	अवाच्याशब्दमस्पर्श	१६२	८५
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	१००	४२	अविद्योपाधिको जीवः	४६	५१
अन्यशेषतया तेषां	१२७	७५	अविद्यायोनयोभावाः	६५	१८
अन्यशेषतया मिथ्या-	३८	२७	अविद्योपाधिकं सुप्तौ	८३	८०
अन्यशेषतया नास्ति	१३३	९९	अविद्यायां तदध्यस्ते	८८	९३
अन्यदेवेति गीः श्रौती	१३९	१७	अविद्यातत्कृतं बन्ध-	१०५	३६०
अन्तरित्यादिसूत्रेषु	१४०	२२	अविशिष्टमपर्याया-	१०८	९
अन्तर्भावात्तदानन्दे	२३८	६७	अविद्यासिद्धसाक्षित्वा-	१३३	९८
अन्तर्याम्यमृतोद्घेष	१९२	७३	अविद्याविनिवृत्तिश्च	१६७	९९
अन्त्यज्ञानस्य नाशोऽपि	२२५	२४	अविद्याध्वस्तिमोक्षस्य	१७५	२४
अपवादाऽपवादेस्या-	२४	७४	अविद्यात्मकबन्धस्य	१७६	२७
अपरब्रह्मविषया	१२८	८२	अविद्यादिनिवृत्त्यात्म-	२१७	६४
अपरोक्षेऽपि षड्जादौ	२०४	१३	अविद्यास्तमयोमोक्षो	२२८	२७
अपरोक्षधियो हेता-	२१४	४७	अविद्यायां विनष्टायां	२२९	३४
अपरोक्षभ्रमाभास	२३२	४९	अविद्याध्वस्तिरप्येका	२३७	६२
अप्रमेये ऽनुमानस्य	१७३	१७	अवेद्यत्वे ऽपरोक्षैक	१३	३७
अप्रसिद्धविशेषत्वा	१७२	१४	असद्विलक्षणं विश्व	२९	९५
अप्रसिद्धविशेषत्वा	१७३	१९	असम्भावितदोषस्या-	१९	५५
अप्रत्यक्षतयेशस्य	१७०	१०	असन्दिग्धाविपर्यस्त-	१४३	२८
अप्रामाण्यप्रसङ्गो ऽपि	३८	२५	असदेवमभाद्रूप्य-	९७	३२

असत्त्वं निःस्वरूपत्वं	९५	२३
असत्या अपि धीवृत्तेः	२२४	१७
अस्वव्याघातकैरेवं	१६९	७
अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य	१४९	४८
अहमर्थगतस्यैव	२२८	२८
अहङ्कारोऽस्त्यविद्योत्थो	८२	७८
अज्ञानस्य स्वकार्येण	८	१८
अज्ञातत्वादिभेदेन	३५	१२
अज्ञातत्वं मतं माना-	३५	१४
अज्ञानसाधकत्वात्त-	४३	४१
अज्ञानध्वंसिवोधस्य	५९	२००
अज्ञानाच्छुद्धचिद्धातोः	६८	३०
अज्ञानस्य जगद्धेतोः	६४	१७
अज्ञानभ्रमयोर्भाव-	७०	३६
अज्ञानानाश्रयत्वे ऽप्य	७२	४१
अज्ञाने भावरूपे ऽस्मिन्	७३	४९
अज्ञानानाश्रयत्वेपि	७७	६३

आ

आनन्दैकरसं ब्रह्म	१०६	१
आनन्दाद्यात्मना तस्या-	४९	६४
आनन्दादेस्तु नित्यत्वात्	१२८	८०
आनन्दाद्या इति न्याये	१३४	३
आपातदर्शनं यस्मात्	११७	३७
आपातदर्शनं तत्र	२११	३९
आभाससाम्यं नाप्येषां	१७	४८
आत्मन्यारोपिता बुद्धिः	१९९	९६
आत्मैवेदमिति श्रौतं	१३३	९६
आत्मैक्यज्ञानबाध्यं तत्	५१	७४
आत्मनः स्वप्रकाशत्वं	१५९	७४
आत्मैवास्य यतोऽज्योतिः	१५९	७५
आरोपितगुणादेस्तु	१६३	८९

इ

इति सिद्धान्तसारे श्री-	१०५	१
इति सिद्धान्तसारे श्री-	२१८	६६
इन्द्रियद्वारतश्चित्तं	४५	५०
इन्द्रोमायाभिरीयेत	२३२	४५
इदं रूप्यमिति ज्ञानं	१००	४५
इहत्वेकतरस्या ऽस्ति	१३१	९२

ई

ईश्वरस्तु सदावाप्त-	१२८	७८
---------------------	-----	----

उ

उपक्रमोपसंहृत्यो	३५	१३
उपपादनमेतेषां	४६	५५
उपलक्ष्यस्वरूपस्या	२२०	७
उपाधेः कल्पितत्वेन	१७५	२५
उपाधेः प्रतिबिम्बैक-	७६	५९
उपाधिभेदभिन्नोऽर्थो	१२६	७०
उपासनादिसंसिद्ध्यै	१४७	४०
उभयांतात्त्विकत्वं ना	८९	३००
उभयावधिराहित्यं	१४८	४३
उपास्यतत्त्वसिद्ध्यै वा	१४५	३५
उपास्तिविषयत्वे ऽपि	१३५	४
उभयोरप्यनादित्वा	८१	७५

ए

एकस्मिन्नपि चैतन्यं	६६	२४
एकधैवेति वेदान्तः	३७	२३
एकधैवानु द्रष्टव्यं	११४	२८
एकमेवाद्वितीयं स	५४	८५
एकजीवमते सर्वो-	१७६	३१

एक एष हि भूतात्मा	१९३	७८
एकत्वभेदाभावादेः	११५	३१
एकविज्ञानतः सर्व-	१५२	५७
एवमानन्दभिन्नत्व-	१३	४०
एवमन्येऽपि मिथ्यात्वे	३३	७
एवमेकैकशब्दस्या	१२३	५७
एवमन्यत्र वेदान्ते	१९०	६६
एवं च तत्त्वमस्यादि-	१२५	६६
एवं च सत्यनिर्वाच्य-	९५	२२
एवं प्रत्यक्षतः प्राप्त-	१७०	९
एवं जडेशभेदेऽपि	१७७	३३
एवं जडानामन्योन्य	१७८	३६
एवं नकृतहान्याद्या	२००	९९
एवं तत्त्वमसीत्यस्य	१२६	६९
एवं व्यवस्थिते ब्रह्म-	२०१	२
एवं समाहितं सम्यक्प-	१२३	६९
एतन्नयनिषेधेन	५७	९५
एषोऽणुरितिवेदान्ते	१९८	९५

ऐ

ऐन्द्रजालिकवन्नेशे	२९	९७
ऐक्यमात्मस्वरूपं हि	१८३	५१
ऐक्यस्य निरपेक्षत्वे	१६८	२

औ

औष्ण्यवलिङ्गतोग्राह्यं	२५	७७
औपाधिकगुणोत्त्यापि	१३०	८८

क

कटवद्वेष्टनाद्वाऽप	४७	५७
कल्पकोनिश्चिताद्वैतो	६८	२९
कल्पितानां हि सामान्य-	४८	६२

कल्पितोधर्मभेदोस्ति	१६१	५
कल्पितत्वेऽपि शास्त्रस्या	६७	२७
कर्तृत्वमात्मनो नास्ति	८५	८६
काण्डद्वये ततः कोऽपि	२११	३७
किञ्च ज्ञानविरोधित्वं	७४	५०
किन्तु काल्पनिकं भेद-	१७९	४२
केवलो निर्गुणश्चेति	११४	२९
क्वचित्प्रतीत्यनर्हत्व	६	११
कृतिसाध्यत्वरूपस्य	२१२	४२

ख

ख्यातिबाधान्यथापत्ति	९२	१२
ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्या	९५	१२
ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्या	९२	११
ख्यातिबाधान्यथासिद्धि	९२	१२

ग

गान्धर्वशास्त्रे षड्जादि	२०४	१२
--------------------------	-----	----

घ

घटाद्याः स्वानुगस्फूर्ति	१५	४४
घटादीनां मिथोभेदो	१६४	९१
घटादेः कल्पितस्यैव	१५१	५४

च

चन्द्रे प्रादेशप्रत्यक्षं	१९	५४
चाक्षुषेदमनोवृत्त्य-	१०१	४७
चित्तस्यैकाग्रताद्वारा	२०२	५
चितोऽपि वृत्त्यवच्छेदा-	७७	६१
चितोऽज्ञानाश्रयत्वेऽपि	७७	६२
चितोविवर्ताधिष्ठान-	१४९	४७
चिदध्यस्तत्वमिथ्यात्वे	२९	९४

चिदध्यस्तया सर्वे	४४	४८	तथा ब्रह्मात्मनोरैक्यं	१९६	८९
चिदचिद्वन्थिरूपत्वा	८६	८७	तथाऽपिब्रह्मतत्त्वैक्य	२०७	२०
चिदानन्दस्वरूपस्य	१४६	३७	तथा चाद्वैतवाक्यस्य	२२	६७
चिन्मात्रं विषयोऽस्त्यस्या	८०	७२	तथा सद्वस्तुनोभेद	५६	९१
चिन्मात्राजायते सर्वे	८४	८२	तथाऽऽत्मा स्वप्रकाशोऽयं	१६०	७८
चेतनश्चेतनानां य	१७९	४१	तथा तत्त्वमसीत्येव	१२६	७१
चैतन्यविषयत्वं वा	११	३१	तथैव मननध्याने	२०८	२८
चैतन्याविषयत्वं वा	१५६	६८	तदङ्गित्वं प्रमाणस्य	२०२	४
चैतन्यं स्यादधिष्ठान	१०२	५२	तदङ्गत्वेन मनन-	२१४	४८
चैतन्ये कल्पिताः सर्वे	१६७	१	तद्दृष्टान्तेन तत्त्वैक्यं	१९७	९१

ज

जनिकर्तुर्यतोवेति	१५२	५५	तदेवं श्रवणं लिङ्गं	२१०	३५
जडत्वाच्छुद्धधीवृत्तेः	२२५	२२	तदेवं श्रवणस्याऽपि	२१३	४६
जडत्वमपि हेतुः स्या	१३	३८	तदेवं सर्वविश्वस्या-	५४	८४
जडभेदो विजातीयः	५७	९२	तदेवं प्रतिविम्बस्य	१९७	९३
जडानां बाध्यरूपत्वा	१८४	५४	तदेवं दृश्यामिथ्यात्वं	१०५	५९
जाग्रद्वन्नहिं सम्बन्धं	१४३	३०	तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि	११०	१७
जाड्यदुःखात्मतारूप-	२२८	२९	तत्त्वमस्यादिगीर्जन्य-	२१५	५४
जिज्ञासासूत्रमूलं स्या	२१९	२९	तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु	१०७	६
जीवन्मुक्तिदशायां स्वा-	२३१	४१	तत्त्वमस्यादिजज्ञान-	२८	६५
जीवस्याऽनावृतत्वे वा	४६	५३	तत्त्वमस्यादिमानं स्या	१८३	५२
जीवब्रह्मविभागादे	६२	१०	तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-	८	१९
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वा	७५	५६	तत्त्वतो नैवभिद्यन्ते	१९४	८२
जीवस्याऽप्यनवच्छिन्न	७५	५५	तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं	७	१५
जीवाश्रिताऽप्यविद्या स्त्री	७९	७०	तत्त्वज्ञानं विनाऽविद्या	५२	७६
जीवेश्वरभिदा सत्या	१७३	२०	तत्त्वज्ञानप्रवृत्त्यर्थे	६९	३२

त

ततोऽनिर्वाच्यमेवेदं	९८	३७	तत्त्वम्पदार्थनिष्ठं तद्	१०७	४
ततोऽनुमानमप्यत्र	९३	११	तत्त्वसाक्षात्कृतौ बुद्ध्या	१९९	९७
तथादेहेन्द्रियाद्यैक्या	८७	९०	तस्माद्दृष्टव्य इत्यत्र	२०४	८

दृष्टं तत्राऽप्यपूर्वत्वा	२१२	४१
दृश्यत्वं सदवृत्ति स्या-	३२	५
दृश्याधिष्ठानरूपेण	४२	३७
दृष्टा गुणाक्रियाजाति	१६३	८८
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं	११२	२३
द्वयोरध्यसनीयत्वा	१०१	४६
द्वासुपर्णोति वेदार्थो	१३३	९५
द्वासुपर्णोति पूर्वार्धे	१७८	३८
द्विचन्द्रादिभ्रमे यद्व	२३१	४२
द्वितीयाद्भयमित्यत्र	१९२	७४
द्वैतमिथ्यात्वसिद्धेर्हि	३	५
द्वौचन्द्राविति वन्मिथ्या	१७९	३९

ध

धीवृत्तिस्थचितोमाया	२२४	२०
धीवृत्तिव्यतिरिक्तस्य	४३	३९
ध्रुवाद्यैः स्याद्भ्रुवा भूमि	६४	१४

न

न ख्यायमानरूप्यादौ	९१	६
न च सत्त्वानुमानं स्या	२९	९२
न च योग्यतया व्याप्ता	९६	२३
न च ज्ञाने विधिः शङ्को	१३४	१
न चावधारणस्याऽपि	२०८	२६
न चाऽप्रयोजकं मिथ्या	४१	३५
न चाऽत्र सदसच्छब्दौ	९६	२८
न चाऽनुमानवाध्यत्व	२८	९०
न चिन्मात्रं विरोध्यस्यां	७७	६०
न चेदनुभवव्याप्तिः	७३	४७
न चैक्यं देहदेहित्व	१८८	६३
न जीवानां मिथोभेदे	१७३	२१
न तं विदाथ इत्याद्याः	७५	५३

न नत्कासेडितीवात्र	१३२	९४
न निष्प्रकारकज्ञान	११	३०
न निर्धर्मकतायां स्या	१२८	७९
न प्रत्यक्षाऽविरोधाय	२१	६३
न पदान्तरवैयर्थ्यं	११९	४५
न पूर्वतन्त्रवच्चाऽत्र	१३१	९१
न बुभुत्साप्रयत्नाभ्यां	२१३	४३
न ब्रह्मण्यनुमानं वा	१२७	७७
न ब्रह्मसमसत्ताकं	१५१	५२
न भूते सदसच्छब्दौ	९७	१९
न भूतकालस्पृकप्रत्यङ्	७३	४६
न मिथ्यात्वानुमानस्या-	२४	७६
न मिथ्यात्वानुमानं वा	४८	६०
न मुक्तिः कर्मणा साध्या	२३९	६८
न मुक्तेस्तारतम्यं वा	२३५	५८
न लौकिकं न सामान्य-	१८	५०
न वाऽन्यत्र स्थितस्यैव	९८	३४
न वा शब्दान्तरादीनां	१८१	४७
न वा सत्प्रतिपक्षोऽत्र	११२	२२
न वा सदुपरागोऽत्र	९८	३३
न शुद्धतुच्छयो रवं	११	२८
न सत्यादिगिरा साक्षा	९०	४
न समानविशेषादि	१७०	८
न साध्यं व्याहृतं वा स्यात्	९३	९
न सुषुप्तिगविज्ञानं	७२	४५
न ह्यवच्छेदकान्यत्वं	१०२	५१
न ह्यर्थगतमौत्कृष्ट्यं	४१	३४
न ह्यतात्त्विकरूपे द्वे	८९	९९
न हि मुख्यपरत्वे स्यु	१८६	५९
न हि विश्वनिषेधात्मा	३५	१६
न स्याच्चेदपरोक्षस्य	२१५	५६
नानुमानाद्भिदासिद्धि	१७१	१३

नाणुर्नमध्यमो जीवो	२००	१	निष्प्रकारमपि ज्ञानं	१४४	३२
नाधिष्ठानधियः प्राक्स्या-	५१	७३	निराकारं स्वयंज्योति	१४५	३४
नात्रान्योन्याश्रयापातो	२०९	३०	निर्द्धर्मकतया ब्रह्मा	१६०	८०
नार्थातिरिक्तोज्ञानंऽस्ति	३१	१००	निःस्वरूपतया तुच्छे	१५७	६९
नार्थान्तरं भवेद्बाधात्	९३	१०	नैकत्रोभयभिन्नत्वं	८८	९७
नाशः संस्कारसंव्याप्तो	२३०	३७	नीरूपस्याऽपि रूपस्य	७८	६४
नाभेदे दृष्टिसृष्टित्व	६३	१३	नेह नानेति वेदान्ते	९९	४१
नास्ति प्रतियोगित्वं	९५	२४	नेतिनेतीतिवेदान्त	२२१	१०
नासदासीन्नो सदासी	९६	२७	नोपजीव्यविरोधोऽत्रो	१८४	५५
नानुमानमसद्ज्ञाने	९७	३२	नोपजीव्यविरोधोऽपि	२०	५७
नामरूपादिमुक्तः सन्न	५७	९४	नोभयत्राऽपि नियतं	७१	३८
नारायणादिशब्देन	१४६	३८	नोवैयधिकरण्यस्या	१७५	२६
नामब्रह्मेत्युपासीत	१३८	१५			
नाज्ञाननाशिकाऽविद्या	१०२	५०			
निरपेक्षस्वरूपस्य	१६६	९८	परिच्छिन्नत्वमप्यस्ति	१४	४१
नियमः श्रवणेज्ञान	२०४	११	परीक्षितप्रमाणत्वं	२१	६१
नियमादृष्टसाध्यस्य	२०७	२१	परात्परमुपैतीति	१९१	७०
निरंशऽप्यंशतारोपो	१९६	८८	परमार्थसद्भिन्नत्व	३२	६
नित्यः सर्वगतो ह्येष	१९७	९४	परमुक्तौ न भेदोऽस्ति	१८०	४६
निष्प्रकारकबोधस्य	११४	२७	पक्षादीनां हि मिथ्यात्व	३९	२९
निष्प्रकारमपि ज्ञानं	११६	३५	परिच्छिन्नत्वजन्यत्व	१७७	३४
निश्चयो मुक्तिफलको	११७	३९	पाके निवृत्ते नो दृष्टा	२२०	४
निर्गुणस्तावदात्मास्ति	१२७	७४	पादोऽस्येति श्रुतौ तद्व	१९५	८७
निर्गुणज्ञानतो मुक्ति	१३७	१२	पाश्चात्यवृत्तिपर्यन्त	२२१	९
निर्दोषशब्दभावेन	५४	८६	पारमार्थिकभेदस्य	१९४	८४
निर्विशेषत्वरूपेण	१४१	२४	पारमार्थिकमद्वैतं	२६	८२
निर्विशेषं परं ब्रह्म	१४२	२६	पारमार्थिकदृष्ट्या तु	५३	८०
निर्विशेषेऽन्यतोऽप्राप्ता	२०५	१५	पुमर्थत्वं सुखे साक्षा	२२७	२६
निर्विशेषेऽपि सन्देह-	२०८	२५	पूर्णत्वमपरिच्छिन्न	७	१४
निवृत्तिरात्मा मोहस्य	२२०	५	पूर्वस्मिन्नोत्तरज्ञान	७०	३५
निर्विशेषं परं ब्रह्म	१२९	८३	पूर्णानन्दात्मना भाने	८१	७४
निवृत्तसर्पविभ्रान्ते	२२९	३६	पौर्वापर्यापरिज्ञाना	१८२	५०

प

पृथगात्मानमित्यादि १३७ ११

प्र

प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव ५९ १

प्रतीतिमात्रसत्त्वेषु ६१ ६

प्रतीत्यभावेऽप्यसतो ९४ १८

प्रतिकर्मव्यवस्थाऽपि ६१ ८

प्रमाणान्यन्तरेणाऽपि ४४ ४५

प्रमाणं श्रुतयोऽप्यत्र ७४ ५२

प्रमाणवृत्त्युपाख्य- ८२ ७७

प्रमाणमिह तद्धास्य २१४ ४९

प्रवृत्तिविषयत्वस्या- ९४ २०

प्रश्नोत्तरउभे युक्त्या ११३ २४

प्रत्यभिज्ञापदार्थात्त- १२५ ६८

प्रतिबन्धक्षये पुंसः १४४ ३१

प्रवेष्टृत्वे च गम्यत्वे १४६ ३६

प्रतियोग्यादिसापेक्षं १६९ ६

प्रकाशकर्तृभावाच्चे- १६० ७९

प्रविनश्यदवस्थस्य २३० ३९

प्रत्यक्षसिद्धं सत्त्वं तु २५ ७८

प्रत्यक्षमनुमानंचा- ९० ५

प्रत्यक्षाद्वेदवाक्यस्या- २६ ८३

प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य २७ ८८

प्रतिविम्बस्य विम्बैक- ३९ ३०

प्रतिविम्बितचैतन्यं ४४ ४७

प्रमाणसम्भवादेवा २७ ३१

प्रतियोगित्वमपि तु ९९ ३९

प्रतियोगित्वमेवैत- ७ १६

प्रवृत्तिहेतुभेदं हि १०९ १०

प्राप्तप्राप्तैकरूपत्वा २२२ १२

प्रातिभासिकवस्त्वेव २२४ १८

प्रामाण्यं रूपतोमिथ्या २० ५९

प्रावलयमागमस्यैव २३ ७०

प्राणलोकादिसृष्टिं हि ६४ १५

प्रामाणिकत्वं सत्त्वं स्यात् ९४ १४

प्राज्ञेन संपरिष्वक्त १८९ ६५

फ

फलाद्युक्त्यनुसन्धानं २०३ १०

फलव्याप्यत्वमेवेष्टं १५५ ६५

फलाव्याप्यत्वतुल्याधि- १५५ ६६

ब

बद्धमुक्तव्यवस्थापि १७६ २९

बाध्यबाधकयोरैक्य ५६ ८९

बाध्यं प्रयोजकत्वे स्यात् ९३ १६

बुद्धेस्तु तद्विशिष्टाया ८६ ८८

बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धा २०० ३००

बोद्धभिन्नार्थकाच्छब्दा- २१६ ५९

बहुकालाल्पकालादि २३० ४०

ब्र

ब्रह्मत्वं ब्रह्मवृत्तित्वा- ३२ ३

ब्रह्मवित्परमाप्नोती- ११० १६

ब्रह्मवित्परमाप्नोती २३७ ६४

ब्रह्मात्मैक्यं प्रमेयं य- २ ३

ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त्यं ७ १७

ब्रह्मणः स्फूर्तिरूपे स्वा- १२ ३४

ब्रह्मज्ञानेतराबाध्य. ३१ १

ब्रह्मरूपतया मुक्ते ६२ ११

ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहं ८७ ९१

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वे ९३ १५

ब्रह्मरूपाऽस्तुवाऽविद्या १०३ ५४

ब्रह्मभिन्नं मृषासर्व १०३ ५५

ब्रह्माभिन्नतया साऽस्तु	२२१	५२
ब्रह्मबोधोपयोगित्वं	१२२	५४
ब्रह्मवा इदमित्याद्या	१९०	६७
ब्रह्मण्यवाच्ययोविद्वान्	१६३	९०
ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं-	१५४	६२
ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपा	१५४	६१
ब्रह्मणोनिर्विकारत्वं	१५१	५१
ब्रह्मणो नित्ययुक्तत्वे	६६	२३
ब्रह्ममाये जीवयोनी	१५०	५०

भ

भक्तिजेशप्रसादस्य	२३४	५७
भाह्वार्तिकरीत्येत्य	२३४	५५
भास्यास्वावृतचिद्ब्रह्मा	७६	५८
भामत्यान्तु विचारैका	२१०	३६
भूयश्चान्तं विश्वमाया-	२३३	५१
भेदो मिथ्याऽस्ति भेदत्वा-	१९५	८५
भेदे षड्विधतात्पर्य	१८१	४९
भेदानुवादिनी श्रौती	१७०	११
भेदभ्रमाद्यधिष्ठान	१६५	९४
भेदखण्डन युक्तीनां	१६४	९३
भौतिकत्वाद्विनाशित्वा	८५	८४
भ्रमत्वं सगुणोपास्ते	१३५	६

म

मननं तु श्रुतार्थस्य	२१०	१३२
मनसैवानुद्रष्टव्य-	२१५	५३
मयि ज्ञानं न चास्तीति	७२	४३
मानान्तरविरोधे स-	२२	६८
मानान्तरा बाधितत्वा	२४	७३
मानानपेक्षसिद्धेर्हि	२५८	७४
मानं परीक्षितत्वेन	२५	८०

माया कल्पितहस्त्यादि	४०	३२
मायाविन इवेशस्य	५३	८१
मायैव वा ऽस्त्युपादानं	१५१	५३
मानं वेदान्त वाक्यानि	१२६	७३
मायो पादानकस्यापि	२२४	१९
मानुषानन्दमारभ्य	२३६	६१
मिथ्यात्वाभावसत्त्वस्य	५	१३
मिथ्यात्वं सद्भिर्विक्तं वा	९	२३
मिथ्यात्वस्याऽपि मिथ्यात्वे	९	२४
मिथ्यात्वसाधने हेतु	१०	२७
मिथ्यात्वसाधकाः सर्वे	१६	४७
मिथ्यात्वसाधकानां हि	१७८	३५
मिथ्या भूतेन सम्यग्धी	२०	५८
मिथ्या भूतस्य चोपाधे	१७६	३२
मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छाति-	३२	४
मिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चस्य	५२	७७
मिथ्या स्वाप्तरथादीनां	५३	७९
मिथ्यात्वेन निवर्त्यत्वं	५८	९८
मिथ्यात्वं ब्रह्मसत्त्वात्म	१३३	९७
मिथ्यास्ति भेदधीर्भेद-	१९५	८६
मिलित्वा जननाच्छब्दे	१२४	६३
मिथोविरहरूपत्वे	१०	२५
मीमांसकोऽप्यपूर्वत्वं	१८२	४८
मुक्तस्य ब्रह्मरूपत्वा	२३६	६०
मुक्तेर्भक्तिगरीयस्त्वं	२३९	४०
मोक्षानुस्यूतरूपस्य	२२२	११

य

यद्वा स्मृतिपुराणादि	२०६	१९
यद्वा ऽविद्यानिवृत्तिः स्या	२२१	८
यद्वा ऽज्ञानस्य या सूक्ष्मा	२३३	५२
यद्वा स्वाश्रयनिष्ठस्याऽ	९	२२

यद्वा स्वव्यवहारे स्वा-	११	३२
यद्वा ऽद्वितीयशब्देन	५७	९३
यद्वा ऽद्वितीयशब्देन	५७	१४
यद्वा ऽस्त्वविद्यालेशानु	२३१	४४
यद्वा स्वव्यवहारे स्व	१९४	८३
यद्वा स्वव्यवहारे स्वा-	१५७	७०
यद्वा ऽत्रयोग्यतात्यन्ता-	१५५	६४
यतो वाचोनिवर्तन्ते	२१७	६२
यत्त्वेकाकी न रमत-	३६	२२
यत्प्रसादादविद्यादि	४९	६५
यत्र हि द्वैतवद्यत्र	५९	२
यद्यप्येकं परं लक्ष्यं	११०	१८
यद्यप्यखण्डवाक्यार्थ	११६	३३
यद्यपि ब्रह्मचैतन्यं	५१	७२
यन्मदन्यन्न चाऽस्तीह	१९२	७१
यन्मनसा न मनुते-	२१७	६१
यत्स्वलक्षणकं वर्त्तकं	१९६	९०
यथा सतोजनिर्नैव-	५४	८२
यथा देहघटादीना	८५	८५
यथा घोषो गभीरायां	१२३	६०
यमाराध्यपरं तत्त्व-	२१९	१
य आत्माध्वस्तपाप्मेति	१३६	९
याऽस्ति तज्जनकत्वे न	१०८	८
यागे गतेऽपि यागस्य	२३६	५३
यावन्मोहं तु भेदः स्या	१९३	७९
युक्तो ऽयुक्तश्च यत्राऽर्थ	१४०	२१
येनात्मनाऽपियद्वुद्भव-	१९९	९८
येनैवोपाधिनायस्य	१७६	३०
योग्यतादश्चमिथ्यात्वे	५५	८७
योऽयं प्राणेषु हृद्यन्त	१०७	५
यं शास्त्रं बोधमादाय	२१६	५८
यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या	१३४	१००

र

रज्जुसर्पादिवद्विश्वं	६३	१२
रज्जु सर्पादिवद्विश्वं	६५	२०
रूपादिहीनकालादे	१८	५२
रूप्योपादानमज्ञानं	८	२०
रूप्यं सच्चेन्न बाध्येत	९२	१३

ल

लक्षणा शक्यसम्बन्ध	११८	४२
लक्षणा समुदाये स्या	१२४	६४
लक्षणा तद्व्यासिद्ध्या	१२४	६५
लक्षणास्वीकृतः शक्ति	१६२	८६
लक्ष्यत्वव्यवहारो ऽपि	१६०	८१
लोके वा तात्त्विकत्वेन	९९	४०
लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि	१२३	५८

व

वल्मीकादौ यतो दृष्टं	८९	१
वशीकृते मनस्येषां	१२९	८४
वस्तुनः पदलक्ष्यत्वे	१६१	८३
वस्तुत्वेऽपि निषेधस्य	५	९
वस्तुतस्तु श्रुतेरेव	७८	६५
विचारः शब्दशक्त्यैक	२०२	६
विचारस्याऽपि करणे	२०३	७
वाक्यजा चरमा वृत्ति	२१९	२
वाक्यं वेदान्तविज्ञान	२१४	५१
वाक्यं लाक्षणिकत्वे ऽपि	१२५	६५
विधिः स्यान्निर्गुणैकात्म्य	२१२	४०
विनिः सारितपुष्पेऽपि	२३०	३६
विपक्षबाधकोपेतं	२१	६०
विना वृत्तिमविद्याया	११६	३४

[illegible]

शून्यत्वस्यापुमर्थत्वा	१२९	८६	सत्त्वासत्त्वाख्यधर्माभ्यां	८८	९५
श्रवणादिपरानित्यं	२०१	१	सत्त्वावच्छिन्नभेदस्य	८८	९६
श्रवणं मननं ध्यानं	२०२	३	सत्त्वादिना विचारैका-	९०	२
श्रवणं शक्तितात्पर्या	२०७	२२	सद्रूपत्वाद्यभावोऽन्यो	९०	३
श्रवणादिक्रिया ताव	२०८	२७	सर्वं ब्रह्मेदमित्येवं	१५२	५८
श्रवणाक्षिप्ततात्पर्यं	२०९	३१	सदुपादानकं विश्वं	१५३	५९
श्रुत्यनुग्राहकत्वाच्च	२९	९१	सत्यज्ञानादिशब्दास्ते	१६१	८२
श्रोत्रत्रयस्येति वाक्येषु	२३८	६६	स आत्मा तत्त्वमित्यत्रै-	१८७	६१

स

संस्कारः कार्यरूपोपि	२३०	३०	सुप्तौ विलयमायांति	८५	८३
संसारस्योपलम्भेन	६८	३१	सुविवेकतया स्वप्ने	१९	७७
सन्धटश्चेत्यधिष्ठान-	१८	५१	सुखदुःखादिवत्प्रक्षा	१५३	६०
सच्च द्रष्टैक एवास्ति	६५	२१	सुप्तप्रलीनमुक्ताना-	१७४	२३
सतः सति विभिन्नत्वे	८८	९४	सोयमित्यादिवत्त्वित्थं	११०	१५
सदसत्त्वे विरुद्धत्वा	२९	९६	स्वज्योतिषाप्यबाध्यत्वे	२२३	१५
सदसत्कार्यवादादि	५४	८३	स्वप्नवद्दृष्टिसृष्टेश्चा-	६०	४
सदानन्दविदाकृष्ण-	२४०	७४	स्वप्नप्रपञ्चवन्माया	३०	९९
सद्धर्मकानुमानेन-	१२८	८१	स्वप्नजागरयोस्तुल्या	१०२	५३
सफलतत्त्वविज्ञान-	२१४	५०	स्वप्नवत्सर्वभेदस्य	६९	३३
समन्वयाविरोधाक्त-	२१०	३३	स्वास्ति श्रीकृष्णतत्त्वं	१	१
समन्वयविचारस्या-	२१०	३४	स्वतः सिद्धोऽथवाऽसिद्धो	४४	४४
सर्वत्राऽपि विचार्यत्व	२०५	१४	स्वतोऽसिद्धे प्रमयेतु	४४	४६
सप्रकारकधीवृत्ति	११	२९	स्वप्रकाशतया ज्ञाते	४८	६१
सर्वाधिष्ठानमेवैकं	१९	५३	स्वरूपतः प्रमाणैर्वा	७९	६९
सर्वतीर्थदृशां सिद्धिः	४३	४२	स्वयम्भोनाहमावृत्त्या	८०	७३
सर्वतीर्थदृशां तावत्	४४	४३	स्वरूपाद्दुर्निरूप्यस्य	८९	९८
सत्त्वानन्दत्वमुख्याना	४८	६३	स्वस्मिन् कार्यजनेरेव	१५०	४९
समसत्ताकताऽविद्या	५०	७०	स्वस्मिन्स्वाविषयत्वेऽपि	१५६	६७
सर्वत्राऽनुभवेभाव	७२	४४	स्वप्रकाशत्वधर्मस्य	१५७	७१
सर्वतः प्रसृतत्वेन	७८	६६	स्वप्रकाशानुभूतिः स्या-	१५७	७२
सर्वज्ञत्वं विशिष्टस्या	७९	६८	स्वप्रकाशतया सर्व-	१७७	३५

श्लोकसूचीपत्रम् समाप्तं ।

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहस्थप्रधानविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१
अद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वोपपादनम् ...	३
जगन्मिथ्यात्वे प्राचां प्रयोगाः ...	४
प्रथमद्वितीयमिथ्यात्वलक्षणकथनम् ...	५
तृतीयमिथ्यात्वलक्षणकथनम् ...	६
विवरणाचार्योक्तश्लोकोत्कीर्तनम् ...	८
चतुर्थपञ्चमलक्षणमिथ्यात्वमिथ्यात्वोपपत्तिः ...	९
इश्यत्वेहेतूपपत्तिः ...	११
जडत्वेहेतूपपत्तिः ...	१३
परिच्छिन्नत्वेहेतूपपत्तिः ...	१४
ब्रह्मसिद्धिकारानन्दबोधोक्तानुमाननिरूपणम् ...	१५
चित्सुखाचार्यानुमाननिरूपणम् ...	१६
मिथ्यात्वानुमाने सोपाधिकत्वभङ्गः । ...	१६
मिथ्यात्वानुमान आभाससाम्यप्रत्यक्षबाधयोरुद्धारः । ...	१७
प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वाऽनिरुक्त्या प्रत्यक्षबाधोद्धारः । ...	१८
प्रत्यक्षापेक्षयाऽऽगमप्राबल्यम् ...	१९
प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वभङ्गः ...	२०
प्रत्यक्षस्यानुमानागमबाध्यत्वसिद्धिः ...	२१
अपच्छेदन्यायेन प्रत्यक्षस्याऽऽगमबाध्यत्वम् । ...	२३
आनन्दबोधाचार्यवचनसम्मतः ...	२३
अपच्छेदन्यायवैषम्यभङ्गः ...	२४
मिथ्यात्वानुमितेर्वन्निर्हृत्यानुमितिसाम्यभङ्गः ...	२६
परीक्षितत्वस्यैव प्राबल्यप्रयोजकत्वोपपत्तिः ...	२६
शब्दस्याऽचिन्त्यशक्तित्वोपपादनम् ...	२७
भाविबाधोपपत्तिः ...	२८
मिथ्यात्वाऽनुमानस्याऽनुमानाबाध्यत्वोपपत्तिः ...	२८

मिथ्यात्वसत्त्वानुमानयोः सम्यक्त्ववृष्ट्वोपसंहारः	...	२९
ईश्वरस्य भ्रान्तत्वनिरासः	३०
असत्यस्याऽर्थक्रियाकारित्वोपपत्तिः	३१
मिथ्यात्वे विशेषानुमाननिरूपणम्	३२
मिथ्यात्वे विशेषानुमानोपसंहारः	६३
मिथ्यात्वाऽनुमाने शब्दबाध्यत्वनिरासः	३४
अद्वैतश्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गोपेतत्वोपपत्तिः	३५
विश्वसत्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनामर्थान्तरपरत्वोपवर्णनम्	...	३६
सप्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वनिरासः	३७
मिथ्यात्वश्रुतेस्सत्त्वश्रुतिबाध्यत्वाभावनिरूपणम्	३७
विश्वमिथ्यात्वाऽनुमानस्याऽऽगमादिबाधोद्धारः	३८
असतो हेतुसाध्यपक्षादीनां साधकत्वोपपत्तिः	३९
स्वप्ने विषयविशिष्टस्य ज्ञानस्यासत्त्वनिरूपणम्	४०
मिथ्यात्वानुमानस्याप्रयोजकत्वनिरासः	४१
विश्वसत्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिनिरूपणम्	४२
वृत्त्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वनिरूपणम्	४३
वृत्त्युपरक्तस्य ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे वार्तिकवचनप्रदर्शनम् ।		४४
मतभेदेन वृत्तेरुपयोगनिरूपणम्	४५
प्रतिकर्मव्यवस्थोपपत्तिः	४६
वृत्तीनामज्ञाननिवर्तकत्वनिरूपणम्	४७
मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्कनिरासः	४८
अप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरासः	४९
देहेन्द्रियादिकमनपेक्ष्यान्तः करणाध्यासोपवर्णनम्	...	५०
बन्धस्याऽध्यस्तत्वेऽपि तन्निवृत्त्युद्देशेन श्रवणादौ प्रवृत्तिनिरूपणम्		५१
बन्धस्याऽध्यस्तत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः	५२
जगन्मिथ्यात्वे श्रुतिस्मृतिसूत्रविरोधपरिहारः	५३
ब्रह्मणि कृत्स्नकल्पनोपपादनेन प्रतिकूलतर्कभङ्गः	५४
महाभाष्योक्तन्यायविरोधपरिहारः	५५
एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेर्व्याख्यानम्	५६
सर्वाद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधोद्धारः	५७
श्रुतिबोधितज्ञाननिवर्त्यत्वाऽभ्ययानुपपत्त्याऽपि च-	...	

बन्धमिथ्यात्वनिरूपणम्	५८
सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽनुपपत्तिनिरूपणम्	५९
दृष्टिसृष्ट्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि बन्धमिथ्यात्वम्	६०
दृष्टिसृष्ट्युपपत्तिः	६१
दृष्टिसृष्टौ प्रतिकर्मव्यवस्थादिनिरूपणम्	६२
दृष्टिसृष्टौ प्रत्यभिज्ञाविरोधनिरासः	६३
ध्रुवाद्यौरित्यादि श्रुतीनामर्थान्तरपरत्वोपपत्तिः	६४
एकजीववादनिरूपणम्	६५
एकजीववादे श्रुतीनां सामञ्जस्योपपादनम्	६६
शास्त्रगुर्वादीनां कल्पितत्वेऽपि ततो ज्ञानोदयनिरूपणम्	६७
अनिश्चिताद्वैतस्य गुर्वादिकल्पकत्वोपपत्तिः	६८
शुकवामदेवादिमुक्तत्वप्रतिपादकागमोपपत्तिः	६९
एकजीववादे सर्वकल्पनोपपत्तिः	७०
अविद्यालक्षणतत्पदकृत्यनिरूपणम्	७०
उपादानोपादेयभावे भावत्वस्याप्रयोजकत्वनिरूपणम्	७१
अज्ञानं त्रिविधानुभवप्रमाणनिरूपणम्	७२
भावरूपाज्ञाने वार्तिकवचनोदाहरणम्	७३
भावरूपाज्ञाने विवरणाद्युक्ताऽनुमाननिरूपणम्	७४
भावरूपाज्ञानं श्रुत्युपन्यासः	७५
अविद्यायाः साक्षिप्रकाश्यत्वम्	७६
चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयविषयत्वोपपत्तिः	७७
नीरूपस्याऽपि प्रतिबिम्बनिरूपणम्	७८
सर्वज्ञस्याऽपि अज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिः	७९
अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः	८०
चिन्मात्रस्याविद्याविषयत्वोपपादनम्	८०
स्वयम्प्रकाशस्याप्यावृतत्वोपपादनम्	८१
वृत्त्युपारूढचैतन्यस्यैवाज्ञानविरोधित्वोपपत्तिः	८२
अहमर्थस्याऽनात्मत्वोपपादनम्	८३
सुषुप्तावहमर्थाभावेऽपि सुषुप्त्यर्थप्रवृत्तिनिरूपणम्	८४
कर्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणैक्याध्यासादात्मनि कर्तृत्वादेरुपपत्तिः	८५
कर्तृत्वविशिष्टाया बुद्धेश्चित्यैक्याध्यासं विनाऽहङ्कर्तृति-	

प्रतीत्यनुपपत्तिनिरूपणम्	८६
आत्मन्यध्यासोपपादनम्	८७
अनिर्वाच्यत्वलक्षणनिरूपणम्	८८
अनिर्वाच्यत्वे प्रत्यक्षानुमानोपन्यासः	९१
अनिर्वाच्यत्वानुमानस्य निर्दुष्टत्वनिरूपणम्	९२
अनिर्वाच्यत्वेऽर्थापत्तिप्रदर्शनम्	९३
ख्यातिबाधाऽन्यथानुपपत्त्युपपन्यासः	९४
व्यावहारिकसत्त्वस्यैव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकत्वम्	९५
अनिर्वाच्यत्वे नासदासीदित्यादिश्रुत्युपन्यासः	९६
असत्ख्यात्यादिनिरासः	९७
अन्यथाख्यातिनिरासः	९८
आविद्यकरजतादेर्निषेधोपपत्तिः	९९
आविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः	१००
रजतभ्रमस्य चाक्षुषत्वानुभवविरोधपरिहारः	१०१
भ्रमस्य वृत्तिद्वयत्वोपपत्तिः	१०२
सत्त्वत्रैविध्योपपत्तिः	१०३
व्यावहारिकप्रातिभासिकसत्त्वयोर्भेदनिरूपणम्	१०४
पूर्वोक्तार्थोपसंहारः	१०५
मङ्गलाचरणपूर्वकं वृत्तानुकीर्तनम्	१०६
अखण्डार्थभेदतल्लक्षणनिरूपणम्	१०७
अखण्डार्थलक्षणे पदकृत्यप्रदर्शनम्	१०८

इति प्रथमपरिच्छेदः ।

अखण्डार्थेऽनुमानोपन्यासः	११९
अखण्डार्थहेत्वसिद्धिनिरासः	११०
अभेदेऽपि लक्ष्यलक्षणभावोपपादनम्	१११
अखण्डार्थानुमाने सत्प्रतिपक्षनिरासः	११२
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यादीनां निरासः	११३
सप्रकारकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वनिरासः	११४
प्रतिकूलतर्कनिराकरणम्	११५
अखण्डार्थत्वे वेदान्तानां निर्विषयत्वापत्तिनिरासः	११६

निर्विशेषे विचाराद्युपयोगप्रदर्शनम्	११७
कल्पितोद्देश्यविधेयभावेन वाक्यस्य नाखण्डार्थत्वव्याहृतिः				११८
सत्यादिपदानां पर्यायत्वनिरासः	११९
सत्यादिपदानां लक्षणयाऽखण्डार्थत्वेऽनुपपत्तिनिरासः	...			१२०
व्यावृत्तेः सत्यत्वे मिथ्यात्वे वा दोषराहित्यप्रदर्शनम्	...			१२१
निर्गुणब्रह्मप्रमितौ शाखान्तरीयगुणोपसंहारः		१२२
व्यावृत्तेरार्थिकत्वोपपादनम्	१२३
वाक्ये लक्षणोपपत्तिः	१२४
वाक्यस्य लाक्षणिकत्वेऽपि अनुभावकत्वप्रदर्शनम्		१२५
सत्याद्यवान्तरवाक्याखण्डार्थतोपपत्तिः	१२५
महावाक्यपक्षकाऽनुमानस्य निर्दोषत्वोपपत्तिः		१२६
आत्मनो निर्गुणत्व उपपत्तिप्रदर्शनम्	१२७
ब्रह्मणि तात्त्विकधर्मसाधकानुमानानामाभासत्वप्रदर्शनम्	...			१२८
सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्व्यवस्थोपदर्शनम्	१२९
ज्ञानादीनां स्वरूपतया गुणत्वासिद्धिः	१३०
पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्वैषम्यकथनम्	१३१
श्रुतीनां तात्त्विकार्थान्तरपरत्वनिरासः	१३२
भेदश्रुतीनामन्यपरत्वम्	१३३
यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वेन विशेषणं		
तात्पर्याभावनिरूपणम्	१३४
आनन्दसत्यकामत्वादीनां तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वव्यवस्थाप्रदर्शनम्	१३५
सगुणवाक्यस्य न गुणतात्त्विकत्वपरत्वम्		१३६
सविशेषज्ञानस्य मोक्षाहेतुत्वम्	१३७
ब्रह्मणः सगुणत्वे बाधकप्रदर्शनम्	१३९
निर्गुणवाक्यस्य तात्पर्यवत्त्वेन प्राबल्यम्	१४०
निर्गुणश्रुत्यनुगृहीततर्कस्य प्राबल्यम्	१४१
ब्रह्मणो निर्गुणत्वोपसंहारः	१४२
लक्षणाया वेदान्तानां ब्रह्मप्रमाणत्वोपपत्तिः		१४३
ब्रह्मणो निर्गुणत्वे प्रमाणोपपत्तिः	१४४
ब्रह्मणो निराकारत्वोपपत्तिः	१४५
सर्वगतस्य ब्रह्मणः प्रवेष्टृत्वादेर्विग्रहं विनोपपत्तिः		१४६

ब्रह्मणो ज्ञानानन्दात्मकत्वोपपत्तिः	१४७
साक्षिनिरूपणम्	१४८
ब्रह्मणोऽद्वितीयनित्यसाक्षित्वोपपत्तिः	१४९
ब्रह्मणो विवर्ताधिष्ठानतयोपादानत्वोपपत्तिः	१५०
एकस्यैवोपादानत्वनिमित्तत्वरूपपत्तिः	१५१
कार्यस्य कल्पितत्वेऽपि ब्रह्मणि कर्तृत्वोपपत्तिः	१५२
जगदुपादानत्वेऽनुमानोपन्यासः	१५३
स्वप्रकाशत्वनिरुक्तिः	१५५
फलव्याप्यत्वनिरुक्तिः	१५६
स्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वम्	१५७
अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः	१५८
आत्मनः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः	१५९
आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽनुमानोपन्यासः	१६०
ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वोपपत्तिः	१६१
अवाच्यत्वेऽपि लक्ष्यत्वोपपत्तिः	१६३
सामान्यतो भेदखण्डनम्	१६५
व्यावहारिकभेदेन कार्योपपत्तिः	१६६
कल्पितवस्तुसापेक्षत्वस्यापि काल्पनिकत्वम्	१६७
ऐक्यस्य निरपेक्षस्वरूपत्वोपपत्तिः	१६८
विशेषतो भेदखण्डनम्	१६९
जीवेश्वरयोर्भेदनिराकरणम्	१७०
भेदपञ्चके प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वोपपत्तिः	१७१
जीवब्रह्मभेदानुमानभङ्गः	१७३
जीवपरस्परभेदानुमानभङ्गः	१७४
औपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपादनम्	१७५
जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः	१७६
भेदपञ्चकेऽनुमानप्रामाण्यनिरासः	१७७
भेदश्रुतेरनुवादकत्वोपपत्तिः	१७९
भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वोपपत्तिः	१८०
शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावोपपत्तिः	१८१
भेदश्रुतः षड्विधतात्पर्यालिङ्गभङ्गः	१८२

ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः	१८३
जीवब्रह्माभेदे प्रमाणम्	१८४
ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधाभावः	१८५
अभेदनिर्वाहकलक्षणाबाहुल्यस्यादोषत्वम्	१८६
तत्त्रमसीति वाक्यार्थनिरूपणम्	१८७
शरीरशरीरिभावनिवन्धनसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः	१८८
शकुनिसूत्रदृष्टान्तादेरन्यथोपपत्तिः	१८९
ब्रह्म वा इदमित्यादिश्रुतीनामभेदप्रमापकत्वम्	१९०
एकीभावस्य गौणत्वनिरासः	१९१
ऐक्ये श्रुतिप्रमाणोपन्यासः	१९३
अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम्	१९४
जीवब्रह्माभेदानुमानोपपत्तिः	१९५
अंशत्वेनैक्यसिद्धिः	१९६
विश्वप्रतिविश्वन्यायेनैक्यसिद्धिः	१९७
आत्मनोऽणुत्वनिरासः	१९८
आत्मनोविभुत्वोपपादनम्	१९९
कृतहान्याद्यापत्तिनिरासः	२००

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

मङ्गलाचरणम्	२०१
मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गतोपपत्तिः	२०२
श्रवणविधेर्नियमविधित्वोपपत्तिः	२०३
पक्षान्तरेण नियमकथनम्	२०६
क्रियात्वेन श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः	२०७
श्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्मूलमूलिभावोपपत्तिः	२०९
वाचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः	२११
ज्ञानस्यापुनर्नत्वेनाविधेयत्वोपपत्तिः	२१३
शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकतोपपत्तिः	२१५
श्रवणविधेः प्राधान्याद्युपसंहारनिरूपणम्	२१७
प्रकरणान्ते मङ्गलाचरणम्	२१८

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

मङ्गलाचरणम्	२१९
आत्मस्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि मुक्तेः साध्यत्वनिरूपणम्	२२०
अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम्	२२१
आत्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति निरूपणम्	२२२
अविद्यानिवर्तकनिरूपणम्	२२३
अविद्योपादानकस्यापि अविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तिः	२२४
मुक्तेरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वोपपत्तिः	१२५
चिन्मात्रस्य मोक्षभागित्वोपपत्तिः	२२९
अविद्यालेशानुवृत्त्या बाधितानुवृत्तिनिरूपणम्	२३१
जीवन्मुक्त्युपपत्तिः	२३३
मुक्तौ तारतम्यभङ्गः	२३५
ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य निरतिशयत्वोपपत्तिः	२३७
मुक्तौ कर्मतत्समुच्चित ज्ञानसाध्यत्वनिराकरणम्	२३९
स्वकृतकर्मणो भगवत्पदारविन्दे समर्पणम्	२४०

इति चतुर्थः परिच्छेदः ।

समाप्तं विषयसूचीपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्ति
त्सोवोर्ध-	त्सोवोर्ध-	१	१२
सिद्धेः	सिद्धेः	१	२०
ब्रह्मात्मै-	ब्रह्मात्मै	२	२१
द्वैतसिद्धद्वै	द्वैतसिद्धद्वै	२	२१
सिद्ध-	सिद्ध	६	७
सत्त्वेना	सत्त्वेना	१३	१२
सुष्ठूक्त-	सुष्ठूक्त-	१३	२३
सद्रूपक-	सद्रूपक-	१५	१६
लक्षणश्र-	लक्षणाश्र-	२२	७
विरोधद्वि-	विरोधाद्वि	२६	१२
ज्ञानमर्थेः	ज्ञानमर्थे	२७	३
मप्येत्त	मप्येतद्वा	२९	१०
ब्रह्मेत्यादि	ब्रह्मेत्यादि	३२	२३
रैक्यरूप्यं	रैकरूप्यं	३४	१९
रैक्यरूप्य	रैकरूप्य	३५	४
पृथङ्म-	पृथङ्म	४५	१
मस्त्यव	मस्त्येवे	४८	४
वृत्तिरूपस्य	वृत्तिरूपस्य	४९	१६
श्चित्तसम	श्चित्तसम	५१	२३
निवृत्तिर	निवृत्तिर	५१	२४
साक्षाज्ज्ञा-	साक्षाज्ज्ञा-	५२	८
विश्व	विश्वं	५२	१२
जीवनन	जीवनेन	५४	२१
सम्भदा-	सम्भेदा	६२	७
वृत्त्युपा-	वृत्त्युपा-	६३	१
त्तत्त्व	त्तत्त्व	६४	४
बुद्धरा	बुद्धदा	६५	१
चैतन्यश्चि	चैतन्याश्चि	७०	१०
भवति	भवति	७०	२१
समति	सम्मति	७९	१४
स्वयम्भा-	स्वयम्भा	८०	६
मनुष्योऽहं	मनुष्योऽहं	८७	५
मेमेवेति	मेवेति	९९	१२
तात्पर्य	तात्पर्य	१११	१८
संसृष्टरूपः	संसृष्टरूपः	१११	१९
दभिधया	दभिधया	११२	२६
शयेत्यादौ	शयेत्यादौ	१३३	७
निवृत्त्या	निवृत्त्या	११४	१५
त्तदुक्तिमि	त्तदुक्तिमि-	१२२	१६
भेदभ्राम	भेदभ्रम	१२६	१२

र्मिकतायां
 ऽदिति
 संप्लवं
 शेनः
 ऽयोसोसोऽह
 आत्सर्गिकं
 दित्याश-
 द्विग्रहत्वो
 प्रवृत्तिकतया
 दृष्टृत्व
 साक्षिरूपं
 ज्योतिषोऽ
 भेदाद्
 प्रवृत्ति
 पतिरि
 विरुद्धांश
 तात्पर्यनि
 दितित
 तथा ऽस्त्विति
 वाचस्पत्ये
 तत्प्रस्थान्त
 वृत्त्योप
 पत्तेः
 सिद्धान्त
 वृत्त्यारूढं
 पारूढ
 विम्ब
 निवर्तकतया
 अत्राह
 शक्त्यादिरूपो
 दोषानीत
 शतशब्द

र्मिकतायां
 दिति
 संप्लवं
 श्येनः
 ऽयोसौसोऽह
 औत्सर्गिकं-
 दित्या
 द्विग्रहवत्त्वो
 प्रवृत्तिकतया
 दृष्टृत्व
 साक्षिरूपं
 ज्योतिषोऽ
 भेदादे
 प्रवृत्ति
 पत्तिरि
 विरुद्धांश
 तात्पर्यनि
 दिवदितित
 तथा ऽस्त्विहेति
 वाचस्पत्ये
 तत्प्रस्थानान्त
 वृत्त्योप
 पत्तेः
 सिद्धान्त
 वृत्त्यारूढं
 पारूढ
 विम्ब
 निवर्तकता
 तत्राह
 शक्त्यादिरूपो
 दोषानति
 शतशब्द

पृष्ठ	पङ्क्ति
१२८	१६
१२९	२०
१३०	१२
१३१	१६
१३५	७
१३६	१०
१४०	१३
१४७	११
१४७	२१
१४८	११
१४८	२०
१५९	९
१७०	८
१७३	१
१७३	११
१८३	४
१८५	६
१९७	१३
२०६	९
२०८	२१
२०८	२१
२१९	३
२१९	१३
२२०	५
२२३	५
२२३	१४
२२६	१४
२२४	७
२२५	१०
२३२	१३
२३६	१९
३३८	१३

भूमिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अतिमानुषानि
 महदङ्कार
 स्वगतभेदं
 परधीन
 सोवताण्य
 समूलघातं
 मान्दर-
 ब्रह्मभूषुः

अतिमानुषाणि
 महदहङ्कार
 स्वगतभेद-
 पराधीन
 सोवताराय
 समूलं
 मन्दिर
 ब्रह्मभूषुः

१	१२
७	१६
८	४
८	१५
८	५
१४	१२
१४	२१
१५	१६

शुद्धिपत्रं समाप्तं ।

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
 - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
 - (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
 - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
 - (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
 - (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
 - (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
 - (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
 - (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)
- (१०) सिद्धिब्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः)
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगारिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः)
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअन्यदोक्षितकृतम् स० (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः)
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा)
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) म
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या
प्रणोतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः)

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

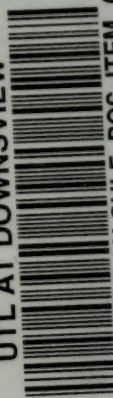
B Sadananda Vyasa
132 Advaitasiddhisiddhantasarah
A3M4828
1903
fasc.3

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 03 07 13 005 5